

ספרות

חבריא במחנה הריכוז: ייצוג השואה ומגבלותיו בסיפורת דור תש"ח על פי 'הגמגום השני' למשה שמיר

אור רוגובין

סיפורו של משה שמיר 'הגמגום השני' (1945) – שהוא מסיפוריו הראשונים ואולי אף סיפור נשכח, ודאי אל מול הרומנים שכתב – שב בשנים האחרונות לתודעה האקדמית במסגרת הפולמוס על יחסו של היישוב לשואה ולניצוליה. האם היה יחסם של בני הארץ אל שארית הפלטה יחס של קירוב או של הדרה? ואולי היו המגמות מעורבות במרחבים החברתיים השונים?² בשני מאמרים, שקנו להם מעמד מרכזי בהיבט הספרותי של הפולמוס, מציגים

- * נוסח מוקדם של המאמר ניתן כהרצאה ב-NAPH בקולג' פארק, מרילנד, קיץ 2011. אני מבקש להודות לנעמי סוקולוף, תמר סוברן, שמרית פלד וזיוה בן-פורת על הערותיהן לטיטות של מאמר זה.
- 1 משה שמיר, 'הגמגום השני', ילקוט הרעים, ב (קיץ 1945). וכן בתוך: שלמה טנאי ומשה שמיר (עורכים), ספר 'ילקוט הרעים', ירושלים תשנ"ב, עמ' 111-136.
- 2 מקובל לקשור לתום שגב את הטענה כי היישוב התנשא והדיר את הניצולים. שגב מציג, למעשה, תמונה מורכבת, ולפיה הניצולים זכו ליחס אוהב ומסור (למשל עמ' 91, 152, 158) לצד הדרה והתנשאות, אשר לא פעם שיקפו דווקא מבוכה חברית (למשל עמ' 164). ראו: תום שגב, המיליון השביעי, ירושלים 1990. תמונה מורכבת כזו מציג גם עוז אלמוג, הצבר – דיוקן, תל אביב תשנ"ז, עמ' 143-147. הטענה כי היישוב הפגין יחס של שלילה והדרה כלפי הניצולים והמוני קרבנות השואה שלא מרדו מוצאת ביטוי ברור אצל עדית זרטל, 'המעונים והקדושים: כינונה של מרטירולוגיה לאומית', זמנים, 48 (1996), עמ' 35-36, וכן בספרה זהבם של היהודים, תל אביב תשנ"ו, בעיקר באחרית הדבר לספר. דברים דומים ניכרים בדברי הזיכרון מן התקופה שכתבה נתיבה בן יהודה, 1948 – בין הספירות, ירושלים 1981, עמ' 70-71. מצדו השני של המתרגם, חנוך ברטוב, שמשתייך לאותו ציבור חברי, מתנגד בלהט להאשמות על התנכרות. ראו: חנוך ברטוב, 'הדיבה הרעה על אדישותנו לשואה', אני לא הצבר המיתולוגי, תל אביב 1995, עמ' 26-36. דויד סימרוט מבחין היטב בין יחסו ההצהרתי או האידאולוגי של היישוב לשארית הפלטה לבין הרמה האופרטיבית, שניכרה בה 'העשייה הרבה והענפה של היישוב לטובת קליטת שארית הפלטה, עשייה שביטאה יחס מיוחד ומוערף של היישוב כלפי קבוצה ייחודית זו'. ראו: דויד סימרוט, 'הערכות היישוב לקראת קליטת עולי שארית הפליטה 1945-1948', בתוך: יואל רפל (עורך), בריחים של שתיקה, תל יצחק תש"ס, עמ' 254. חנה יבלונקה מציגה עדויות מוצקות להשפעתם הציבורית של הניצולים ביישוב ובישראל הצעירה הן מבחינה חקיקתית הן בעיצוב מיתוס הגבורה הציוני. חנה

נורית גוברין ואבנר הולצמן את 'הגמגום השני' כדוגמה ליצירה המבססת את מחויבותם ואהדתם של בני הארץ לניצולי השואה שזה מקרוב באו: מספר מרכזי בן דור תש"ח כמשה שמיר כותב על זוועות השואה ועל ייסורי ניצוליה בכתב עת המזוהה כמובהק עם הדור.³ אולם בדיון הרחב יותר שמתנהל בשני המאמרים האלה העיסוק בסיפור אינו יכול להיות ממצה: הולצמן מסכם אותו בקיצור רב ממכלול סקירה רחבה יותר של סיפורת התקופה, וגוברין מייחדת לו כשני עמודים במסגרת דיון משווה בשואה בספרות הדור הצעיר. דיונים אחרים בסיפור, של ראובן קריץ בסקירה של כתב העת ילקוט הרעים, שבו התפרסם, של נורית גרץ במהלך דיונה בסיפור המסגרת הישראלי-ציוני ובשירתו, ושל אביבה מהלו במסגרת בחינתה את המיתוסים בסיפורי דור הפלמ"ח – גם הם קצרים מאוד וחלקיים.⁴ יתרה מזו, דיונים אלו עוסקים בחומרי השואה שמשוקעים ב'הגמגום השני', בעיקר עיסוק תמטי בהקשרו ההיסטורי, ואף אם הם מבססים את היחס החיובי של הכותב ושל דורו לניצולי השואה, דומה שהם מטשטשים שאלות מקדמיות שחשיבותן בדיון זה מכרעת. עובדתית: מה ידעו בני הארץ על קורות הניצולים בזמן כתיבת הסיפור? מושגית: מה הבינו מן המידע שעמד לרשותם, ומה לא יכלו להבין במסגרת המערכת המושגית שעמדה לרשותו של היישוב (והעולם) בזמנו? פואטית: אילו אפשרויות זימנו מוסכמות הסיפורת בת התקופה לייצוג השואה וניצוליה, ואילו מגבלות הטילו על ייצוג כזה ביחס למציאות ההיסטורית, אבל בעיקר ביחס לייצוגים מאוחרים יותר? מה כוחו של המדיום הספרותי – ככלי או כמכשול – בעיצוב יחס היישוב אל הניצולים כמו שהוא משתקף ביצירה? ההיבט הפואטי בסדרת שאלות זו הוא החשוב ביותר לענייננו, ולדעתי עליו להיות נקודת הכובד המתודולוגית של כל דיון ביחס שבין יצירת הספרות לבין המציאות ההיסטורית.

יבלונקה, 'מה לזכור וכיצד? ניצולי השואה ועיצוב ידיעתה', בתוך: אניטה שפירא, יהודה ריינהרץ ויעקב הריס (עורכים), עידן הציונות, ירושלים 2000. שפירא מציעה דרך ליישב את הסתירה בין הגישות המנוגדות ברמת הדיון בשואה – דיכוב והשתקה – שהפגינו היישוב וישראל הצעירה בר־זמנית: 'הזיכרון הקולקטיבי שימש כסות שהעלימה מתחתיה את הזיכרון הפרטי, את החוויה האישית; בשנות "השתיקה-השתקה" נעצר התהליך של חלחול הזיכרונות הפרטיים אל התודעה הכללית'. ראו: הנ"ל, 'השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי', יהודים חדשים יהודים ישנים, תל אביב תשנ"ז, עמ' 96. למידע עובדתי ומחקרי רב-ערך על המפגש של היישוב עם שארית הפלטה ראו: דינה פורת, קפה הבוקר בריח העשן, ירושלים 2011.

3 אבנר הולצמן, 'אנשים אחרים הם: דיוקנה של שארית הפלטה בסיפורת של דור תש"ח', אהבות ציון: פנים בספרות העברית החדשה, תל אביב 2006, עמ' 370-387; נורית גוברין, 'השואה בספרות העברית של הדור הצעיר', קריאת הדורות: ספרות עברית במעגליה, ב, תל אביב 2002, עמ' 335-344.

4 ראובן קריץ, הסיפורת של דור המאבק לעצמאות, קריית מוצקין תשל"ח, עמ' 69-72; נורית גרץ, מקהלה אחרת: ניצולי שואה, זרים ואחרים בקולנוע ובספרות הישראליים, תל אביב תשס"ד, עמ' 107-108; אביבה מהלו, וכי עידום אתה: אמת ומיתוס בסיפורי דור הפלמ"ח, באר שבע תשס"ט, עמ' 141-142. לאזכור הסיפור בהקשר היסטורי רחב יותר ראו: חנה יבלונקה, '50 שנה למפגש – ישראלים וניצולים בראי הספרות, הזיכרון, וההיסטוריוגרפיה', מורשת, ס"ה (תשנ"ח), עמ' 84.

אך בדיונים הקיימים בסיפורו של שמיר העיסוק בשאלות אלו מן ההיבט הפואטי חסר, ואפשר שהדבר אופייני לדיון בסוגיה בכלל. כאן גם ניכרת תרומתו האפשרית של דיון יסודי בשאלות אלו, כמו שהן באות לידי ביטוי ב'הגמגום השני', לעיסוק הרחב יותר ביחסו של היישוב אל הניצולים בראי הספרות. דווקא הבחינה המדוקדקת של מלאכת ייצוג השואה בסיפור שנכתב סמוך כל כך לאירועים עצמם, בהוויה מרוחקת כל כך ממושאו ובהיעדר מסורת של ספרות יפה בנושא יכולה לא רק להאיר את הקשיים הייחודיים לייצוג השואה בעיקרון ובספרות הזמן והמקום בפרט, אלא גם לנסח את המכשולים התרבותיים ואת פערי ההוויה שעמדו בדרכה של המחויבות הכנה שמגלה הכותב וכך לבסס אותה. זו מטרתי כאן. בכוונתי להראות את הדרכים השונות, לאו דווקא התמטיות, שבהן שמיר מגלה הן אמפתיה לניצולים ולסיפורם הן ביקורת כלפי אדישותו של הציבור לסבלם; וכיצד בה בעת חושף הסיפור את המגבלות החווייתיות והאמנותיות של גילויים אלו מאחורי גבו של הסופר. כל זאת מתוך ניסיון למצות את עושרו הסגנוני, התוכני והפואטי של סיפור מורכב, שלא זכה עד כה לתשומת הלב הביקורתית הראויה לו, ואשר דווקא ניסיונו הנחשוני לייצג את השואה חושף את קשייה של ספרות התקופה לעשות זאת.

הסופר, הסיפור והיישוב

משה שמיר (1921-2004) נמנה במובהק עם קבוצה של מספרים בעלי קווים ביוגרפיים דומים, אשר נהוג לכנותה 'דור תש"ח', 'דור בארץ', 'דור הפלמ"ח' או 'דור המאבק לעצמאות'.⁵ מספרים אלו נולדו בין אמצע שנות העשרה של המאה ה-20 לסוף שנות העשרים שלה. ואם לא נולדו בארץ ישראל, הרי גדלו ופרסמו בה את ראשית יצירתם בין סוף שנות השלושים לתחילת שנות החמישים. לסיפוריהם של בני 'דור הצברים', בלשונו של שלום קרמר, יש 'חותם ארץ-ישראלי מובהק: בתימאטיקה, בגיבורים, בקונפליקטים האישיים, במבט על החיים, במסכת האידיאות. כמעט מכל סיפור וסיפור מתערטלת המציאות הארץ-ישראלית, החיים המתחדשים ביישוב, הנלחם לעיצוב חברתו ומדינתו'.⁶ בין יוצרים כמו ס' יזהר, יגאל מוסינזון, מתי מגד, נתן שחם וחנוך ברטוב זכה שמיר למעמד מוביל.

5 שמיר נולד בצפת וגדל בתל אביב. היה חבר בשומר הצעיר ובקיבוץ משמר העמק ואיש הפלמ"ח. מ-1939 שימש עורך ועיתונאי. סיפורו הראשון התפרסם ב-1940 ומאז פרסם סיפורים, מחזות ורומנים רבים, שזכו להצלחה רבה ועוסקים בארץ ישראל ובחיים בה בהווה או בתקופות אחרות. שמיר התפרסם גם בתור מסאי ומבקר, ועיקר עבודתו בתחומים אלו מבטאת את ההוויה הארץ-ישראלית. לפרטים ביוגרפיים וסקירה מקיפה של סיפורי המוקדמים ראו: קריץ, הסיפורות של דור המאבק לעצמאות, עמ' 23-62. לדיון בכלל יצירתו ראו: גרשון שקד, הסיפורות העברית 1880-1980, ד: בחבלי הזמן, תל אביב 1993, עמ' 230-268.

6 שלום קרמר, ריאליזם ושברותו, רמת גן 1968, עמ' 9, 20. קריץ מאפיין כעשרים יוצרים מובהקים בני 'דור המאבק לעצמאות', ובהם שמיר (קריץ, הסיפורות של דור המאבק לעצמאות, עמ' 17-18).

על רקע ביוגרפי ופואטי זה של שמיר ושל כותבים בני דורו ניכרת חשיבותו של 'הגמגום השני' כסיפור המעמיד במרכזו שני ניצולי שואה. פרנצי החלוש והמגמגם וקוטלר הגברתן שרדו את אימי המחנה הנאצי בדרך נס, ולאחר מפגש מקרי בנמל בולגרי עשו את דרכם אל אחד הקיבוצים. הם מתגוררים בחדר מזוהם, ולפחות בתחילה מקבלים יחס מתנכר ומזלזל מחברי הקיבוץ. מבין השניים סובל פרנצי במיוחד, שכן בשל סירוב מסתורי ועיקש לרחוץ את גופו הוא מבריח ממנו כל אדם, ונאלץ להתיק את מקום משכנו למקלט נטוש. הוא נחלץ מן הבידוד ומייסורי נפשו כאשר הוא מוצא את מקומו במנסרת הקיבוץ, ולאחר מכן קושר קשר רומנטי עם בת הקיבוץ ששמה לוטה. קוטלר מקנא בפרנצי, ובנקמה הוא פוצע אותו באחד המסורים המכניים שבמנסרה. כל זה מתרחש בפרקים א ו-ג של הסיפור, ואילו פרק ב מציג בפירוט מרשים מחנה עבודה נאצי שבו מנסרה גדולה, ובו נכלא פרנצי ועונה קשות במסור מכני בתור עונש על ניסיון ההימלטות שלו. אורח החיים והעבודה במחנה, על הסבל והזוועה שבו, מוצג לפני הקורא באריכות יחסית. שני העולמות – המחנה והקיבוץ – שלובים זה בזה ומאירים זה את זה בדרכים שונות, וברי שהניצולים והשואה עומדים בחזית היצירה.

חשיבותו של הסיפור מסתמנת היטב גם על רקע האופן שנתפסה השואה בארץ ישראל בזמן המלחמה. אפשר לומר בביטחון שבפסח 1945, כאשר כתב שמיר את הסיפור, 'ידע היישוב על השואה'. דיווחים על מעשי הנאצים באירופה החלו לזרום עוד לפני פרוץ המלחמה, ובמהלכה הגיעו לארץ ישראל לא פחות מעשרת אלפים ניצולים, והם דיווחו את שראו ושמעו.⁷ מידע דיפלומטי, עיתונאי ומודיעיני מוצק יותר או פחות ממקורות יהודיים או ממקורות זרים טפסף גם הוא מבעד לניתוק שכפתה המלחמה ויידע את היישוב על המתרחש, גם אם לא תמיד היה מדויק לגמרי.⁸ עם זה, בראשית המלחמה לא עוררו

ב'פחד יצחק', מסה שכתב שמיר לכבוד פרסום המהדורה המחודשת של 'ילקוט הרעים', ובה הוא מציג את הפרופיל הספרותי-ביוגרפי של המשתתפים ב'ילקוט' ושל בני דורם, הוא מכנה את הדור 'דור תוצרת הארץ'. הוא קורא לו גם 'דור היצחקים' להבדיל מ'דור האברהמים', שהיגר לארץ ישראל, ו'דור היעקבים', שהוא 'דור המדינה'. ראו: טנאי ושמיר (עורכים), ספר 'ילקוט הרעים', עמ' 18-20.

7 לדיון מפורט במספרי הניצולים שהגיעו לארץ במהלך המלחמה ראו: פורת, קפה הבוקר בריח העשן, עמ' 24-28. בעיקר חשובה פעילותה של רוח'קה קורצ'אק, שהגיעה לארץ ב-1944 וניהלה מפגשים פומביים רבים למסירת עדותה, לא מעטים מהם עם הנהגת היישוב. עדותה זכתה לחשיפה ציבורית רבה.

8 לתיעוד מדוקדק של טפסוף הידיעות על השואה אל העיתונות העברית בארץ ישראל בשנים 1941-1942 ראו: יואב גלבר, 'העיתונות העברית בארץ-ישראל על השמרת יהודי אירופה', דפים לחקר השואה והמרד, א (תש"ל), סדרה שנייה, עמ' 30-58. ראו גם שגב, המיליון השביעי, עמ' 59-71. לדיון קצר בידיעות מפתח על ההשמדה וכיצד התקבלו באירופה ובארצות הברית ראו: Yehuda Bauer, 'When Did They Know?', *Midstream*, 14 April 1968, pp. 51-58. לתיאור שיטתי של מקורות מידע אחרים שהיו זמינים ליישוב ובעיקר לכו"גוריון ראו: טוביה פרילינג, חץ בערפל: כו"גוריון, הנהגת היישוב וניסיונות הצלה בשואה, ירושלים 1996, עמ' 31-38.

הידיעות על גורל יהודי אירופה 'את התחושה, כי באירופה מתרחשים אירועים החורגים לחלוטין ממסכת הסבל והייסורים שהיו מנת חלקו של העם היהודי עד הימים ההם'.⁹ משה שרת (שרתוק) ציין באוגוסט 1941 כי חורבן יהדות אירופה הוא 'אחת הרעות ההכרחיות שהמלחמה הולידה'.¹⁰ גישה כזאת ביישוב הושפעה מן העובדה שהאלימות שביצעו הנאצים ביהודים התרחשה תוך כדי מלחמה, ולכן ראו בה 'תופעת לוואי של הכיבוש הצבאי', ובייחוד לאור התקדים שיצרו הפוגרומים הנרחבים שנערכו במזרח אירופה בראשית המאה ולאחר מלחמת העולם הראשונה.¹¹ חשוב גם לזכור כי באותם ימים היתה ההשמדה ההמונית בראשית דרכה, ומחנות המוות טרם החלו בפעולתם הקטלנית וחסרת התקדים. ידיעות שהגיעו עד סוף 1942 על הגירושים ומעשי הרצח ההמוניים שביצעו הנאצים במזרח אירופה התקבלו לא פעם בחוסר אמון, כאי־דיוקים, כהגזמות או אפילו כבודותות, פרי מלחמת התעמולה המנוהלת במסגרת המערכה האירופית.¹² לקראת סוף 1942 ובעיקר בתחילת 1943 גבר זרם הדיווחים על המתרחש באירופה, וב־23 בנובמבר 1942 פרסמה הסוכנות היהודית הודעה רשמית על 'מעשי הרצח והטבח, אשר נעשו ביהודי פולין וביהודי אירופה המרכזית והמערבית שגורשו לפולין'.¹³ זו הודעה מרוככת, ולא נזכרים בה מחנות מוות או עבודה, ולמעשה לא הוסיפה הרבה על מה שכבר סיפרו עדים ופורסם בעיתונות העברית. אך היא עשתה את הידיעה המודחקת על המתרחש באירופה לעובדה מוצקה ורשמית, והיא הסעירה את היישוב ועוררה גל של תגובות, מהכאה על חטא ועד האשמת ההנהגה בהעלמת מידע.¹⁴ זה היה 'מפנה בתגובה

- 9 יחיעם ויץ, מודעות וחוסר אונים: מפא"י לנוכח השואה – 1943-1945, ירושלים תשנ"ד, עמ' 27. לדיון מפורט ביריעתו של היישוב את המתרחש באירופה ובתגובתו ראו הפרק השני והשלישי בספר. דיון יסודי בשאלת הידיעה של היישוב, אשר מתמקד בכך-גוריון, מציע פרילינג, חץ בערפל, עמ' 17-87.
- 10 מצוטט בתוך: דינה פורת, הנהגה במלכוד: היישוב נוכח השואה 1942-1945, תל אביב תשס"ה, עמ' 41. ספרה של פורת הוא, ככל הנראה, המחקר המפורט ביותר על תגובת היישוב לשואה. ראו הפרק הראשון בספר לדיון בקבלת הידיעות על השואה ביישוב בזמן המלחמה.
- 11 גלבר (לעיל הערה 8), עמ' 43-44; פרילינג, חץ בערפל, עמ' 75.
- 12 עיתונאים בני התקופה נהגו להזהיר מפני גזומות במספרי הרוגים וגם בדרכי ההריגה. ראו: שגב, המיליון השביעי, עמ' 64-65; פורת, הנהגה במלכוד, עמ' 41, 49, 61, 63. דינה פורת ויחיעם ויץ (עורכים), בין מגן דוד לטלאי צהוב, ירושלים תשס"ב, עמ' 90-91. בנאום שנשא בוועד הפועל הציוני ב־18.2.1943 טען יצחק גרינבוים כי 'הבדלים כאלה במספרים [על היקף הניטבחים באירופה] לא חיזקו, כמוכח, את האמונה בהם'. ראו: יצחק גרינבוים, בימי חורבן ושואה, ירושלים תש"ו, עמ' 64. לנאומו של גרינבוים חשיבות רבה כעדות בת הזמן לתגובת היישוב לידיעות על הנעשה באירופה. בנאום הוא קבל על אדישות היישוב לחדשות שהגיעו עוד במהלך 1942 והצר עליה, אבל גם הסביר את תגובת היישוב בחרדה לגורלו (מפלישת הגרמנים לארץ ישראל) ובאי־ידיעת הפרטים.
- 13 לנוסח הודעתה של הנהלת הסוכנות על ההשמדה ראו: פורת וויץ (עורכים), בין מגן דוד לטלאי צהוב, עמ' 112-113.
- 14 בייחוד הואשם יצחק גרינבוים. לתגובתו על האשמות אלו ראו: גרינבוים, בימי חורבן ושואה, עמ' 67-70. בין התגובות היתה גם הקמתה של קבוצת אנשי הרוח 'אל דמי', שניסתה לפעול

ובתודעה – אך לא מפנה בידעה', מבחין יואב גלבר.¹⁵ אבל פרסום מידע בעיתונות ואפילו הדיון ומחוות האבל והמחאה שהתקיימו בציבור לאחר פרסום ההודעה ובתחילת 1943 אינם בהכרח בגדר מפנה תודעתי ברמת הפרט: לא כל אחד בא במגע עם הניצולים והעדים שהגיעו לארץ במהלך המלחמה, והם לא תמיד סיפרו מה אירע. ואף אם קראו בני הארץ בעיתון או שמעו באספת התנועה, היו הדברים חסרי תקדים בניסיון ההיסטורי היהודי ואף הכללי, וכך עיכבו ואולי אף ביטלו כל סיכוי להפנמה והבנה בטווח הקצר, ודאי לא כאלה המאפשרות ייצוג ספרותי.

דוגמה לאי־היקלטותה של השואה בתודעה הציבורית ביישוב בזמן המלחמה היא בתגובת היישוב לערויות הפומביות בעל־פה של ניצולים שהגיעו לארץ בזמן המלחמה ולאחריה. כמו שמתארת דינה פורת, הדיווחים חזרו ונשנו בזרם שהלך וגבר, ועדיין, שוב ושוב, ראו בהם בתודעה הציבורית גילויים מרעישים, אשר חשפו את הציבור לראשונה לקיומה של ההשמדה.¹⁶ וגם אם ידעו יותר על מה שקרה 'שם', ודאי עד תום המלחמה, הרי מעט מאוד ידעו על אורחות החיים במחנות, שכן עיקר הידיעות עסקו בהשמדה ההמונית, ובקרב הניצולים היו מעטים שניצלו מן המחנות, ודאי ממחנות המוות. ניצולי המחנות המעטים החלו להגיע רק לקראת סוף המלחמה, ולכן השפעתם על התודעה הציבורית בזמן המלחמה (ועד שכתב שמיר את הסיפור בפסח 1945) היתה מוגבלת ביותר. הפרטים שכן נודעו על המחנות היו לעתים רוויי סתירות ואי־דיוקים, למשל באשר לסוגי המחנות ושמותיהם, וכך נחלשה לא פעם מהימנותן של הערויות בעיני בני היישוב שהתקשו לתת אמון בדברים גם כן.¹⁷ למעשה, לפחות עד אמצע 1943 עדיין רווחה ביישוב הדעה כי עבודה תציל ממוות, ובמחנה אושוויץ ראו מחנה עבודה.¹⁸ 'בסוף 1944 ובמהלך 1945 כבר נאסף בארץ מידע רב על השואה', קובעת פורת, 'אך תהליך הפיכתם של הפרטים לתמונה כוללת ומובנת – על ממדיה, תהליכיה הפנימיים והשלכותיה – החל רק לאחר המלחמה ודומה שהוא נמשך עד היום'.¹⁹ מה שעייכב ומנע את התהליך באותם ימים היה בראש

- במישור הציבורי ביישוב ובעולם להגברת המודעות למעשי ההשמדה ולמתן תגובה חינוכית, מעשית ותעמולתית להם. לדיון מפורט בפעילות הקבוצה ראו: פורת, קפה הבוקר בריח העשן, עמ' 45-80. על התגובות ביישוב להודעת הסוכנות ראו: גלבר (לעיל הערה 8), עמ' 50-53; פרילינג, חץ בערפל, עמ' 204-211.
- 15 גלבר (לעיל הערה 8), עמ' 41. עוד על 'המפנה הגדול במודעות לשואה' ראו: חוה אשכולי, אלם: מפא"י נוכח השואה 1939-1942, ירושלים 1994, עמ' 322-328. וכן פרילינג, חץ בערפל, עמ' 87-111. פרילינג מכנה את ההתפתחות 'הדילוג התודעתי'.
- 16 לדיון מפורט במידע שהגיע ליישוב מפי ניצולים במהלך המלחמה ראו: פורת, קפה הבוקר בריח העשן, עמודים 23-43. חנוך ברטוב כותב ברגל אחת בחוץ כי דיווחי הזוועה בעיתונות בסוף 1941 'לא חרצו אפילו פסיק' בזיכרונו של נחמן בן החמש עשרה, בן דמותו של ברטוב עצמו. חנוך ברטוב, רגל אחת בחוץ, תל אביב 1994, עמ' 313.
- 17 פורת, קפה הבוקר בריח העשן, עמ' 39.
- 18 ויץ, מודעות וחוסר אונים, עמ' 40-42.
- 19 פורת, קפה הבוקר בריח העשן, עמ' 108.

ובראשונה חוסר היכולת של בני הארץ לקבל שמה שהצטייר מן העדויות והידיעות הוא אכן מציאות, גם אם קיצונית וחסרת תקדים, ולצורך הבנתה יש הכרח ליצור תבניות – מושגיות, לשוניות – חדשות לגמרי.

על רקע הבנה והפנמה מוגבלות אלו של השואה בתודעת היישוב ב-1945 ברי ש'הגמגום השני', על תיאורו המפורט והישיר של מחנה העבודה הנאצי, מפקדו וזוועותיו, הוא יצירה חריגה. הדברים נכונים גם לספרות שנכתבה לאחר זמן – ספק אם מי מבני הארץ העז לכתוב באופן ישיר כל כך על אימי השואה שנים רבות לאחר מכן – והם ודאי תקפים באשר לספרות התקופה. כמה מאפיינים כלליים שמציע הולצמן בדיונו במבחר מייצג של סיפורים שנכתבו בארץ ישראל במחצית הראשונה של שנות הארבעים ועוסקים בשואה, ובהם 'הגמגום השני', מבהירים את ייחודו של הסיפור. כמו מספרים אחרים בדיונו של הולצמן שמיר משתמש בחומרים אותנטיים ומגביל את סיפורו לדמויות מעטות, ואלו הן דווקא דמויות אנטי-הרואיות כמו פרנצי וקוטלר, ולא פריזונים או לוחמי מחתרת. כמו כן, הסיפור מותח ביקורת על אטימותה של החברה הקולטת ביחסה לניצולים. אבל בכך מסתכם המשותף בין סיפורו של שמיר לסיפורים האחרים בדיונו של הולצמן, ואם אלו אכן מייצגים את הקורפוס, כטענת הולצמן, הרי 'הגמגום השני' מנוגד ניגוד חד לסיפורת השואה הצברית של שנות הארבעים.

כמו שדיוני מראה בהמשך, קשה למצוא ביסוס לטענתו של הולצמן כי 'הגמגום השני' נמנה עם אותם סיפורים מוקדמים שאי אפשר למצוא בהם 'אפילו שמץ של רגשי עליונות צבריים כלפי היהודים מן הגלות המתוארים בהם', אלא דווקא 'מידה רבה של חיבה וכבוד כלפיהם, הזדהות עם סבלם, עניין עמוק בקורותיהם, רצון לקרבם ולסייע להם, זעם על אשר אונה להם, הערצה לגיבורים שביניהם ותחושות אשמה ומבוכה על הישיבה בארץ בביטחון יחסי'.²⁰ ההפך הוא הנכון, לתפיסתי, ולפחות לאורך רובו של הסיפור מגלים בני הקיבוץ כלפי שני הניצולים אכזריות של ממש. לפי הולצמן, בסיפורים אלו 'המספר משמש אוזן קשבת למישהו אחר המגולל באוזניו את סיפורו', ובכך מבטא זהירות בגישתו לנושא.²¹ שמיר חריג מבחינה זו, וסיפורו נמסר ישירות, מפיו של מספר כל-יודע ובלא תיווכה של דמות. כותבי הסיפורים האלה, טוען הולצמן, 'נזהרים שלא לחרוג מן המציאות המוכרת להם ממקור ראשון, כלומר המציאות הארץ-ישראלית, ואינם מתיימרים להציג באופן ישיר את הוויית השואה עצמה, חוץ ממשו שמיר שחלק מסיפורו מתרחש במחנה ריכוז ממש, אך גם במקרה זה תיאורו של מחנה הריכוז בא בעיקר כדי לשמש רקע מאד למרכז עניינו של הסיפור, הממוקד בקיבוץ'.²² הדברים מתאשרים באשר לפרקים הראשון והשלישי של 'הגמגום השני' העוסקים בקיבוץ. שמיר מספר כי בעת עבודתו בנגרייה של גבעת ברנר בשנות הארבעים היו שם מנהל עבודה שהיה 'נוקשה, מן השואה' וגם 'טיפוס מגמגם, [ש]סיפרו עליו שחי במקלט מזוהם'.²³ אולם הפרק השני של

20 הולצמן, אהבות ציון, עמ' 380.

21 שם, עמ' 379.

22 שם.

23 קריץ, הסיפורת של דור המאבק לעצמאות, עמ' 72.

הסיפור, על התיאור המפורט של מחנה העבודה, אורחותיו ודרכי העינויים שבו הוא יותר מאשר 'רקע מבאר'. לפירוט הניסיון של האסירים להפיק אכזהול, למשל, וודאי לתיאור המפורט והחיוני של המאיוור קונדה המתפתל ומתעוות, אין כל תפקיד בסיפור להוציא מלא ות ראיסטית בתיאור מחנה הריכוז. סיפורם של פרנצי וקוטלר בקיבוץ משתלב בעלילה הציונית של הגשמה וקליטה, שבה היה שמיר מעורב אישית, מקצועית ואידאולוגית. אבל הפרק השני העוסק במחנה העבודה הוא גיחה נועזת, העומדת כשהיא לעצמה, אל עולם שלא ניתן אז להעלות על הדעת.

חשיבותו של 'הגמגום השני' כסיפור העוסק בשואה ניכרת גם באכסניה שבה הופיע, כתב העת קצר הימים 'ילקוט הרעים' (1946-1946).²⁴ גוברין רואה חשיבות רבה בכתב העת הזה, שכן הוא נחשב 'להופעה המקובצת המשמעותית הראשונה של קבוצת סופרים ילידי הארץ וחניכיה שהחלו לכתוב בשנות הארבעים'. לטענתה, הופעתו של 'הגמגום השני' בקיץ 1945 בכתב עת של 'הדור הצעיר', שנחשב שמיר אב רוחני לו, מעידה יותר מכול 'על כך שלא היתה התעלמות מן השואה. הנושא היה על סדר היום, כבר בעצם שנות המלחמה, משעה שהדיעות הראשונות החלו להגיע לארץ על היקף השואה וגודל הזוועה'.²⁵ על סדר היום – ודאי, אבל הפנמה, ובעיקר ייצוג של אותה זוועה, הם אתגר אחר לגמרי. ניסוח המתח שבין המחויבות לעסוק בשואה לבין המגבלות שמטילה התשתית החווייתית והפואטית של התקופה על עיצובה הסיפורי עומד במרכז הדיון פה משתי בחינות המעידות זו על זו: יחסם של בני הקיבוץ לניצולים וייצוגם הישיר של החיים במחנה הנאצי.

הניצולים והקיבוץ

לזכותו של הקיבוץ קשה לזקוף אפילו את העובדה שקלט את שני הניצולים. גם אם ביטאה הקליטה חמלה ומחויבות יהודית, וגם אם בין בני הקיבוץ נמצאו רבים שאימצו אל לבם את הבאים, בראש ובראשונה היו הניצולים חומר גלם לחידוש מאגרי האנוש של הקיבוץ, אשר הידלדלו עם פרוץ המלחמה. בשל המשאבים המצומצמים ניסו הקיבוצים לעתים להתחמק מן הנטל, וכשנערכה הקליטה, נוצר פעמים רבות חיץ בין חברת העולים לזו של הוותיקים. לעתים היה החיץ תוצר בלתי נמנע של מפגש בין חברות שונות כל כך, לעתים נבע מהתבדלות ומהתנשאות של בני המקום ומאי-מעורבות ציבורית של העולים, ולעתים הוא נבע מטבעה הסגור של קבוצת ותיקים שרואה בקיבוץ ובחבריו בית ומשפחה.²⁶

24 ראו לעיל הערה 1. הציטוטים במאמר הם מתוך המהדורה החדשה של ספר 'ילקוט הרעים', שם, עמ' 111-136. עמודי הציטוטים מן הסיפור ניתנים בסוגריים בגוף הטקסט.

25 גוברין, "ילקוט הרעים" – מציאות של המשך ומיתוס של התחלה, קריאת הדורות, א, עמ' 338.

26 בעניין חבלי הקליטה של הניצולים בקיבוץ ראו: מאמרה של חנה יבלונקה, 'ותיקים וניצולים בבית הקיבוץ', בין עולים לוותיקים (ערכה דליה עופר), ירושלים 1996, עמ' 161-176; שגב, המיליון השביעי, עמ' 152-159.

בריאיין שערכה אביבה מהלו עם משה שמיר זמן קצר לפני מותו הוא הרגיש כי לא היה יחס של התנשאות כלפי הניצולים, אלא רק יחס של זרות והיעדר שפה משותפת, שהרי הניצולים דיברו יידיש, והצברים – עברית. דברים דומים השמיע הסופר אהרון מגד.²⁷ אבל יחס מתנשא, לכל הפחות, נראה בעליל בסיפור 'הגמגום השני'. עיניו של פרנצי 'מרצדות ומבקשות רחמים', כותב המספר, ואת הרחמים האלה מגישים לו 'על קצה שוט' (111). פרנצי נמנע מרחצה כדי להסתיר את פציעתו המסתורית מעשה ידי הנאצים, ובקיץ, משהיתה צחנתו מגיעה לשיא, שותפיו לחדר היו משליכים אותו החוצה. לבסוף התיק את מעונו למקלט מוזנח ורוחש חרקים, ובו שכן בודד בתנאים מחפירים. בני הקיבוץ היו מחקים את גמגומו בלעג, ואל המקלט איש לא נכנס 'לא ביום ולא בלילה, לא בטוב ולא ברע – מעולם' (120). תנאי החיים החומריים בקיבוץ אז ודאי לא היו קלים לאיש, אולם אין ספק כי תנאי חייו של פרנצי היו קשים מן הרגיל. הקיבוץ לא ניסה לסייע לו מבחינת תנאי מגורים או רחצה, ומחדל זה נובע מיחס המזלזל והמתנכר של בני הקיבוץ אל הניצול והזר. נראה כי איש לא העלה בדעתו את ייסוריו או ניסה להקל אותם. פער העולמות והלשוניות וחברתו הסגורה של הקיבוץ אינם תירוץ מספק במקרה זה. 'פרנצי לא סיפר על עברו דבר. ייתכן שרק בגלל כך שלא שאלוהו' כותב המספר (119). 'לכל היותר יוכל לשכב עם בובה, או עם תרנגולת', הוא מעיר באכזריות שאין משלה (112). הצגת המחדלים האלה בלא כחל ושרק היא בגדר ביקורת חריפה על בגידה במחויבות אנושית ויהודית ואף בגידה בערכי הקיבוץ.

הפרק השני של הסיפור נוטש את זירת הקיבוץ שהוצגה בפרק הקצצר הפותח לטובת תיאור מפורט למדי של מחנה העבודה הנאצי בוואלדמרק (ששמיר מכנהו 'מחנה ריכוז' בכלבול שהיה אופייני לתקופה, כאשר התמונה המלאה על המתרחש באירופה רק הלכה והתבררה). המספר מציג את המעורבים במצב: יהודים וקומוניסטים הם האסירים, 'אס' אסים שחורים' הם הנוגשים, ואיכרים מקומיים מספקים את העצים. מתואר גם מבנה המחנה, קורותיו והלכות העבודה בו. בעיקר מושך את תשומת הלב התיאור הרגיש והפרטני של מפקד המחנה, מאיור קונדה, הכולל את תולדותיו (נגר בן נגר), נאומו לאסירים ואותה הפרעה רגשית-גופנית, אשר תוקפת אותו כאשר הוא מורה על הוצאה להורג: גופו מתעוות, גרונו נשנק, וגמגום נורא משתק אותו עד שלבסוף בתנופת אגרוף הוא מצווה אש. שמיר גם לא חוסך בתיאורים ישירים פחות או יותר של זוועות המחנה, הגולשים אל נטורליזם, שאצל ק' צטניק הוגדר 'פורנוגרפיציזם של השואה'.²⁸

אמנם עיניו של פרנצי במסור המכני אינו מתואר ישירות, אולם הוא נרמז במגוון של דרכים: ההקבלה לניסור מפלצות גזעי העץ החושפות 'בשר לבן ושותת לכל אורכן

27 מהלו, וכי עירום אתה, עמ' 58-59.

28 ראו: דן מירון, 'בין ספר לאפר', הספריה העיוורת, תל אביב 2005, עמ' 156. עמר ברטוב דן בפירוט בממדיה הפורנוגרפיים של 'יצירת ק' צטניק ובאופן התקבלותה בחברה הישראלית. עמר ברטוב, 'קיטש וסרזים בפלנטה של ק. צטניק: נוער ישראלי מדמיין את השואה', אלפיים, 17 (תשנ"ט), עמ' 148-175.

[...] קלפו חזיהן ובטנן, קלפו ירך ימין, קלפו ירך שמאל' (112); הדממה המתוחה שנקטעת בצריחת האימים בעת העינוי; אימו של קונדה לחתוך את הביצים עם הרגליים במכונות הנפלאות' (114); וגילוי זועת הניסור בסוף הסיפור, על התיאור המפורט של ניסור שלוש מאצבעותיו של פרנצי במנסרת הקיבוץ. כך גם באשר לתיאור ייסורי העבודה: 'לעבוד במרץ, בשתיקה, בשפתיים נשוכות. לסחוב באצבעות שותתות דם מפלצות עץ ענקיות וחבלניות, לאחוז בהן בציפורניים שחורות ומוכות, להיכשל בגדמי עץ ולא ליפול, להיות שותת דם ולא להרפות' (114) – דומה כי פרטי מציאות תמונתיים וממוקדים אלו, ייחודיים באופיים ומעטים במספרם במסגרת היצירה כולה, חורגים מכל ניסיון של מי שעבד במנסרת הקיבוץ ודומים יותר לפרקי העדות והספרות של הניצולים. כך גם באשר לאווירת ה'אדם לאדם זאב', שזכתה לדרגש בעדות ובמחקר, או ההבנה כי מקומו של אדם בשורה, לא יותר, יכול לקבוע את גורלו: 'לעזור לחבר, אבל לא יותר מדי, ולדעת לנצל אותו ואם אפשר לאכול יותר ואם בהחלט לא יראו – אפילו את מנתו של אחיך, ולהשתדל לעמוד במקומות הטובים, ושלא יראו אותנו, ולכרוע ברך עמוק עמוק' (114).²⁹

מעניין גם כי דווקא שמיר, בן דמותו של הצבר החופשי והגא, אשר כמו שנטען לעתים האשים את הניצולים ב'הליכה כצאן לטבח', אינו משלה את עצמו שמרידה היתה אפשרית: 'רק גיבורי רומנים חשבו כך: ואולי למות? לנשום לרגע או שניים אוויר של חירות, לצפצף, לירוק, להשליך את בול העץ העצום, לפצוע קצת (כמה כוח יש לנו?) איזה אס-אס נאלח, ואחר כך למות מות כלבים ולשמוע ברגעך האחרונים את געיות הגמגום של מאיור קונדה' (114). בכך הוא מגלה בגרות והבנה נדירות לטיבם של החיים תחת הנאצים, כמו שעולה מעדויות הניצולים. למסקנות אלו תגיע התודעה הישראלית רק עשור לאחר מכן עם פרשת קסטנר, ובמידה מכריעה יותר בתחילת שנות השישים במשפט אייכמן.³⁰

29 ההדגשה במקור. פרימו לוי מעיד על 'המאבק הקדמון, הפרימיטיבי לחיים' במחנות בספרו הוזהו אדם (תרגם יצחק גרטי), תל אביב 1989, עמ' 92-98. התיאור הידוע ביותר של הדיילמה המוסרית הכרוכה בחיים במחנות ניתן, כנראה, בפרק 'האזור האפור' בספרו של לוי, 'השוקעים והניצולים' (תרגמה מרים שוסטרמן פדובאנו), תל אביב 1991. על מצב מוסרי ופסיכולוגי זה, ש'האויב האיום ביותר של האסיר הוא האסיר', מעיד באחד המחקרים החלוציים על עולם המחנות גם מי שהיה אסיר גרמני פוליטי בבוכנוולד. Eugen Kogon, *The Theory and Practice of Hell: The German Concentration Camps and the System Behind Them* (trns. Heinz Norden, intro. Nikolus Wachsmann), Tzevtan Todorov, *Facing the* 1st revised edition, New York 2006, pp. 304-307 *Extreme: Moral Life in the Concentration Camps*, (trans. Arthur Denner and Abigail Pollak), New York 1996. ספרו של טודורוב מאזן את התמונה המוסרית בבחנו את הממדים ההומניים בהתנהגות האסירים. לניתוח סוציולוגי של המרקם החברתי במחנות, כולל דיון במצב ש'מותו של האחד הוא לחמו של האחר' ראו: Wolfgang Sofsky, *The Order of Terror: The Concentration Camp* (trns. William Templer), Princeton 1996, pp. 24, 153-163.

30 מקובל לראות במשפט אייכמן (1961-1962) אירוע מכוון בתודעה הישראלית על השואה. אז נחשף הציבור הישראלי לשואה כאירוע פרטי, שקרה לאנשים ממש, ואילו קודם לכן נשאה השואה צביון

תיאור המחנה בפירוט ובמישרין, כמו שעושה זאת שמיר, אינו אופייני לספרות היפה של התקופה, ודאי זו שכתבו בני הארץ. גם יצירות עבריות הנחשבות לספרות השואה הישראלית' במובהק, כמו פצעי בגרות של חנוך ברטוב או אדם בן-כלב של יורם קניוק, ואפילו ספרות שכתבו הניצולים, כמו אהרון אפלפלד או איתמר יעוֹזֶקֶסֶט, לא תיארו את המחנות באופן כה מפורט, האופייני יותר לכתיבה תיעודית ולפרקי העדות.³¹ ק' צטניק הוא חריג בעניין הזה. והנה, בן הארץ, שספק אם אף מיד שנייה יודע מחנה נאצי מהו, בטרם הופנמו בתודעת הציבור קטעי העדות שהתפרסמו בעיתונות או בסלמנדרה (1946),³² וודאי טרם משפט אייכמן, אשר חשף את הציבור באופן פרטני לסבלם של הניצולים – הנה, איש פלמ"ח וקיבוץ זה מייחד חלק ניכר מסיפורו לתיאור מפורט של התופת הנאצית. והתיאור נעשה ישירות, בפרוטרוט, בידי מספר חיצוני ובר-סמכא, לא כעדות שמיעה מפיו של מספר שהוא דמות של ניצול – אמצעים לרכישת מרחק וסמכות סיפורית המקובלים בספרות הזאת. בעוד זירת הקיבוץ בסיפור חושפת לא מעט מן האכזריות וההדרה שנהגו בני הארץ בניצולים, הרי את ניסיונו של שמיר לדמיין את עולם השואה ולאפשר לקורא לבקר 'שם' אפשר להבין כביטוי למחויבות אמנותית ותרבותית כלפי הניצולים וכלפי סיפורם.

הביקורת שמתח שמיר על בני הקיבוץ במישור עולם הסיפור מתייחדת ומתעשרת באומנות הסיפור. המספר ב'הגמגום השני' הוא בגדר ישות מורכבת. מבחינת ידיעתו הוא בגדר מספר כל-יודע, אשר מציג לקורא את קורותיו של פרנצי במחנה העבודה הנאצי, את מעשיו לברו במקלט ולא מעט מעולמם הפנימי של שני הניצולים. אך מבחינת לשונו, סגנונו וגישתו הריהו בן הקיבוץ המספר את הסיפור למישהו אשר חולק את ניסיונו ואת תפיסת העולם שלו מחוץ לעולמם של הניצולים. התוצאה היא מצב שהסיפור נקרא מפרספקטיבה כפולה של 'הרגל האחת בשואה והרגל האחרת בקיבוץ'. הכפילות הזאת מאפשרת לקורא לראות את שלא ראו בני הקיבוץ ומתוך כך גם להבין את הפער שבין לבין הניצולים, המתגלה לא פעם כביקורת, אירוני, אבל גם מצער ומוכּן.

התיאור המפורט של מחנה העבודה הנאצי, למשל, הוא בחזקת תקשורת שבין המספר לקורא, ואינו זמין לבני הקיבוץ. בני הקיבוץ אינם יודעים ואינם מסוגלים להבין כי פרנצי נמנע ממקלחת כדי להסתיר את הנכות שגרמו לו הגרמנים במנסרה. אין הם יודעים את

ציבורי, כללי ומרוחק, שקשה להזדהות עמו. ראו: חיים גורי, מול תא הזכוכית, תל אביב 2001, עמ' 243-244; שפירא, יהודים חדשים יהודים ישנים, עמ' 86; שגב, המיליון השביעי, עמ' 339; חנה יבלונקה, מדינת ישראל נגד אדולף אייכמן, תל אביב 2001, פרקים 9, 13. עם זה, יחיעם ויץ מזהה את ראשיתו של השינוי בדימויה של השואה בתודעה הישראלית כבר בפרשת קסטנר (1954-1958). ראו מאמרו: 'השינוי בדימויו של קסטנר', קתדרה, 69 (1993), עמ' 134-151.

31 חנוך ברטוב, פצעי בגרות, תל אביב 1965; יורם קניוק, אדם בן-כלב, תל אביב 1968.
32 סלמנדה הוא ספרו הראשון של ק' צטניק, הוא יחיאל דינור (1909-2001), יליד פולין ששרד באושוויץ מסוף 1943 ועד שחרור המחנה בראשית 1945. סלמנדרה נכתב תחילה בידיש מיד לאחר השחרור, ותרגום לעברית הופיע שנה לאחר מכן.

מאמציו החבויים להקפיד על ניקיון אישי ואת המחיר הגופני והרגשי שהוא משלם על זוהמת גופו. לדידם של השופטים את מראה עיניהם, הוא אינו יותר מ'יקה' מזוהם. גם השאלה המתגרה שנהגו לשאול את הניצולים: 'נו, איך החיים אצלנו – יותר טוב מאשר אצל היטלר, הא?' משקפת את הפער העצום שבין הניצולים לבני הקיבוץ (119). התשובה מובנת מאליה בעבור הקורא כיום, והיא היתה אולי מובנת משהו לקורא הסיפור בזמנו לאחר קריאת תיאור המחנה בפרק השני, אבל כל זה נעלם מידיעתם של בני הקיבוץ, שהרי פרנצי סירב לדבר על עברו. וגם אילו דיבר, מי היה יכול להבין ללבו? אפשר אפוא להבין את השאלה ואת אותה 'תערובת של טוב-לב, שאננות וגסות-רוח מטומטמת', בניסוחו של קריץ, שהיא אולי מקרינה.³³ בור-בזמן, דווקא משום שאת הסיפור מגולל בן הקיבוץ, ניכרת פה נימה ביקורתית כלפי בני הקיבוץ על שלא התעקשו להאזין לניצולים ולדובב אותם כמו שעושה שמיר. חשיפת תלאותיהם ועולמם הפנימי של הניצולים בפי מספר בן הקיבוץ יוצרת הצלבת פרספקטיבות, החושפת את הפער בין העולמות ומאפשרת לבן הקיבוץ לבקר את עולמו אבל גם לתרץ את מגבלותיו. ואכן, אף שלביקורת שמבקר שמיר את יחס הקיבוץ לניצולים יש בסיס מוצק, נראה שהניכור לא נבע רק מתוך זלזול או התנשאות, אלא גם מפערי ידיעה וחוויה בלתי נמנעים.

'מחנה הריכוז היה אפוא מנסריה מכנית גדולה': בין שואה ועבודה

נדמה שהתהום הפעורה בין עולם הקיבוץ לעולם השואה באה לידי ביטוי המובהק ביותר לא בחשיפה הביקורתית והמתוכננת של בורותם של בני הקיבוץ בכל הקשור לשואה, אלא דווקא בקושי העובדתי, החווייתי והפואטי של המבקר והמספר הכל-יודע, בן הקיבוץ, לדמיין אותה. בכך אין שמיר נבדל עקרונית מכל יוצר הכותב על השואה, וגם בדרכו עמדו המכשולים העקרוניים הכרוכים בייצוגה – אזלת היד של הלשון, היעדר תקדים היסטורי ותרבותי, הדילמה המוסרית, הסדר שכופה הייצוג על הכאוס.³⁴ עם זה, ב'הגמגום השני'

33 קריץ, הסיפורת של דור המאבק לעצמאות, עמ' 70.

34 היקף המחקר העוסק בניסוח הקשיים הכרוכים בייצוג השואה רחב מאוד. בין המחקרים החלוציים בתחום: חיבורים שונים בתוך, George Steiner, *Language and Silence: Essays on Language, Literature, and the Inhuman*, New York 1967; Lawrence Langer, *The Holocaust and the Literary Imagination*, New Haven 1977; Sidra DeKoven Ezrahi, *By Words Alone*, Chicago 1980. כמה מן המחקרים החשובים והמאוחרים יותר התפרסמו בשתי אסופות: Berel Saul Friedlander (ed.), וכן, Lang (ed.), *Writing and the Holocaust*, New York 1989 *Probing the Limits of Representation*, Cambridge 1991. לדיון בייצוג השואה בספרות ביחס לייצוג היסטוריוגרפי ובהשלכות המוסריות של ייצוגים אלו ראו: Berel Lang, *Act and Idea in the Nazi Genocide*, Syracuse 2003, pp. 117-161. מבוא בהיר, עשיר ועדכני לתחום אפשר למצוא בספרה של איריס מילנר, נרטיבים של ספרות השואה, תל אביב 2008, וכן בפרק המבוא של Sara R. Horwitz, *Voicing the Void: Muteness and Memory in Holocaust*

באים כל אלו לידי מימוש מדויק ומוחשי מאוד על רקע האקלים התרבותי המסוים שבו נכתב הסיפור.

על כן, הדיון פה נמנע מן הממד התאורטי של הדברים לטובת עיסוק פרטני במאמצי של שמיר לייצג את השואה בזמן ובמקום שכתב. בהיעדר מחקר וידע נשען שמיר על המעט שידע והבין הציבור ממש בתום המלחמה; בהיעדר ניסיון אישי או המרחק ההיסטורי הנחוץ להפנמת חווייתם של אחרים מתבסס שמיר על ההוויה הקרובה ביותר המוכרת לו, הקיבוץ; ובהיעדר כמעט גמור של מסורת של ספרות יפה העוסקת בשואה הוא כותב לפי מוסכמות התקופה. על רקע מגבלות אלו מתבלט העיסוק המפורט במחנה העבודה ובזוועותיו בעטו של מי שלא היה שם, שדמותו הציבורית עומדת בניגוד מובהק כל כך לדמויותיהן של הניצולים, ושלא היה הסיפק בידו להפנים את עדותם, כמו שהיה בידי סופרי 'הגל החדש', שכתבו על המחנות במידה דומה של פירוט כארבעה עשורים לאחר מכן.³⁵ הדברים נכונים באשר לסרטוט הכללי של פרטי מחנה העבודה ואורחותיו אבל גם באשר לתיאור 'הוויית השואה': ייסורי העבודה, האלימות, המאבק התמידי לשרוד יום אחד נוסף, הדילמה המוסרית, אפסותה של התקווה להימלט.

כך, למשל, לצד יהודים מאוכלס מחנה העבודה בקומוניסטים, או ליתר דיוק במי שהנאצים מצאו אצלו חומרי תעמולה קומוניסטיים דוגמת 'קומדיות של ברנרד שו ופרוטוקולים מקונגרסים לפסיכואנליזה' (115). הבחירה דווקא בקבוצת אסירים זו, ובייחוד כשהמספר מדגיש כי מדובר בעלילה של הרשויות הגרמניות הזקוקות לאמתלה לתגבור כוח האדם במחנות, ולא באחת מקבוצות האסירים האחרות שאכלסו את המחנות היסטורית – צוענים, הומוסקסואלים, עדי יהוה, אסירים פולנים או רוסים או עבריינים פוליטיים מגרמניה – מגלה את קשייו של שמיר להבין גם בתום המלחמה כי המחנות הנאציים לא היו בגדר מחנות 'לחינוך מחדש' של אויבים פוליטיים, כמו שהיו הוותיקים שבהם בשנות השלושים, וכי מעשה ההשמדה הנאצי הוא מפעל דיקטטורי, גזעני ואנטישמי. שתי המנסרות, זו שבקיבוץ וזו שבמחנה, דומות זו לזו. הדבר בולט, כמוכח, בפרטים: בשתי המנסרות עובדים שני הניצולים, בשתייהן אותו דגם של מסור, ובשתייהן פרנצי מנוסר בלילה בידי מי שחזק ממנו כביטוי של שנאה. אבל בעוד תקבולות אלו מתוכננות היטב כאמצעי להטרמת העלילה ולאפיון ביקורתית, הדמיון באטמוספירה, בהוויה או בהווי של המנסרות הוא עניין אחר לגמרי. 'בבוקר החלה העבודה. לאחר שעתיים – שותים תה קר ונוגסים בפרוסת לחם. העבודה הלכה טוב' כותב מספרו של שמיר על המחנה הנאצי,

Moshe Pelli, *The Fiction*, Albany 1997. לסקירה תמציתית של מקורות מרכזיים בסוגיה ראו:

Shadows of Death: Letters in Flames, Lanham 2008, pp. 13-20. לדיון מבואי קצר ונגיש

בנושא ראו: אברהם ב' יהושע, 'המכשולים האסתטיים של ספרות השואה', הקיר וההר: מציאותות

הלא-ספרותית של הסופר הישראלי, תל אביב תשמ"ט.

35 אבנר הולצמן משתמש בצירוף 'גל חדש' בכתיבה ישראלית על השואה כדי לתאר את סופרי מחצית

שנות השמונים: דוד גרוסמן, סביון ליברכט, איתמר לוי ואחרים. ראו: אבנר הולצמן, 'נושא השואה

בסיפורת הישראלית: גל חדש', דפים למחקר בספרות, 10 (תשנ"ו), עמ' 131-158.

כאילו היה מתאר את שגרת יומו של פועל עברי (113). לאחר הלילה שבו עונה פרנצי במנסרת המחנה היו האסירים מתווכחים ביניהם באיזה מסור נעשה שימוש: 'איש וסימניו איש ומסורו. התערבו בחשאי. היו שסברו כך והיו שסברו כך [...] היו מהלכים אפוא בין המסורים בשעת העבודה ותמהים על סימנים או על שיורים של דם ועוד היו תוהים היכן ניסה לחתוך בו' (118). הנימה הנינוחה ובעיקר החוויה וצורת החשיבה שעומדות בבסיסו של תיאור כזה דומות לאלו שעולות מתיאור תאונות העבודה במנסרת הקיבוץ: 'בטרם נוכחת מה אירע – היתה אצבעך מונחת בשקט בתוך הנסורת, ודם היה שותת מגדם עלוב, מקרטע בתוך כף ירך [...] לארוחת-ערב היית מופיע כבר ותחבושת גדולה על כף ירך. החבריא היו מתלוצצים. כאביך היו פוחתים והולכים, ובהנאה קלה היית מכין עצמך לקראת שבועיים-שלושה של חופש' (121). כלומר, הפציעה היא אירוע קל, חברתי אפילו, ממכלול הוויי העבודה הקיבוצי, ובאותה רוח נתפס עינוי המחריד של פרנצי במסור המכני שבמנסרה הנאצית. כך גם בתיאור הכאת הקומוניסטים היהודים במחנה: 'מרביתם היו לשאת ראשם – מרביתם היו לספוג בו חבטות מוות. זקפו חוטם – מיד קיפחוהו; פערו לוע – מיד נתמלא דם ושברי שיניים' (116). תיאור צבעוני ועולץ כעין זה, המסתייע בארגון רתמי, נראה משקף את אורחות נהיגת הבקר או אילוף הסוסים בקיבוץ יותר מהייסורים שהוא מתאר. פער אדיר כזה בין אופן תיאור העינוי למושאו אפשר לראות אירוניה חריפה או סרקזם ביקורתי, אך לאלו אין כל טעם במסגרת הסיפור או הקשרו. ומדוע ילעג שמיר למי שעבר שבעה מדורי גיהינום? סביר יותר שכתביה מעין זו בעטו של מספר בן דור תש"ח משקפת את המגבלות שמטילות תרבותו וחוייתו על הבנת השואה ובעיקר על ייצוגה. כאשר מאיור קונדה, מפקד המחנה, נעלם בסופו של דבר, אנו למדים ש'הנזעזים ביותר, אלה שהחליפו מילה עם האס-אסים בתוך כדי עבודה אמרו שנטרפה עליו דעתו' (118). כיום אנחנו יודעים היטב שאותם יהודים שהיו עשויים לתקשר עם האס-אס לא היו 'הנזעזים ביותר', אלא קאפו, אשר ספק אם היו זוכים בהערצתו של המספר גם אם היו נזעזים במיוחד, אבל אפילו אלו נדיר אם באו באיזה מגע עם אנשי האס-אס. האסירים הממונים (על פי רוב גרמנים, אסירים פליליים או פוליטיים), אשר נפקד מקומם בסיפורו של שמיר, הם שתיווכו בדרך כלל בין היהודים לבין האס-אס, אשר נטה לשמור על מרחק מניהול חיי היום-יום של המחנה, וודאי ממגע צמוד עם האסירים היהודים.³⁶ על כל פנים,

36 ישראל גוטמן, 'הקבוצות הלאומיות השונות במחנות ומעמד האסירים בעלי-התפקידים', בתוך: ישראל גוטמן ורחל מנבר (עורכים), מחנות הריכוז הנאציים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 125-126; Falk Pingel, 'Social Life in an Unsocial Environment', in: Jane Caplan and Nikolaus Wachsmann (eds.), *Concentration Camps in Nazi Germany: The New Histories*, London 2010, p. 62. מאמרו של פינגל מרגיש היבטים מתודולוגיים ומשתמש במחקרים ובנתונים העדכניים ביותר, ואילו גוטמן מציג סקירה רחבה ומבואית יותר. לעוד דיונים מבוניים במערכת ההיררכית והארמיניסטרטיבית של המחנות ראו: Paul R. Bartrop, *Surviving the: Unity in Adversity during the Holocaust* (Studies in the Shoah, vol. 23), Lanham 2000, pp. 23-33. ברטרופ מספק תרשים המבאר את חלוקת הסמכויות בין הפונקציונרים

אוירת החברות העולה מ'החליפו מילה עם האס-אסים בתוך כדי עבודה' משקפת את תפיסתו של בן הקיבוץ באשר לטיבה של 'עבודה בצוותא', והיא עומדת בניגוד לידוע לנו על עולם המחנות. עם זה, בביקורתנו את היהודים הקומוניסטים על טיפשותם שעלתה להם בהכאות מן השומרים שמיר רואה בהם 'קבוצה של שוטים שדימו בלבם שעניין להם עם בני אדם' (116). כלומר, אותם אס-אסים חברותיים, שעמם החליפו האסירים מילה, הם המכים את הקומוניסטים למוות. שמיר יודע שאנשי האס-אס אינם בני אדם שאפשר לצפות מהם ליחס רציונלי או אנושי, אבל בכל זאת הוא עצמו מציג אותם כבני אדם, וראש וראשון באנושיותו – על גמגומו המתעוות ותגובתו הגופנית – הוא מאיור קונדה.

מגבלותיו של שמיר כבן דור הפלמ"ח בדמיון מה שקרה 'שם' באות לידי ביטוי מובהק במיוחד, קיצוני אפילו, על רקע הסוגה הסיפורית בת התקופה ומוסכמותיה. התיאור של פרנצי כחלוש ומעורר רחמים או כיצר בני הקיבוץ מחקים אותו בלעג, המתרחש במחנה העבודה על ייסוריו, וכן ארגון המידע הזה במבנה של קיבוץ-מחנה-קיבוץ וההפלגה בין הזירות בלי להציג קישור מפורש ביניהן וביטוי הנתק בין העולמות – כל אלו נתונים בידי של המספר, הבורר ומצרף את חומרי העולם ומתרגמם ללשון בדרכו ועל פי שיקוליו הרעיוניים, התמטיים והצורניים. עניין אחר הוא הנורמה הספרותית המקובלת שבמסגרתה נכתבת היצירה, ודאי כאשר לנורמה הזאת יש אופי קולקטיבי הן רעיונית הן פואטית. כאן היו ידיו של שמיר כבולות יותר וכאן ניכרות ביותר מגבלותיו – שהן גם מגבלות הדור ודרכי ההבעה הנהוגות בו – בייצוג השואה.

כך, למשל, ספרות דור הפלמ"ח היא 'ספרות חברתית', שבבסיסה האמונה במרכז ערכים משותף, אמונה שחולקים המחבר, המספר, הגיבורים והקוראים באופן סביל לכל הפחות, והיא מכתובה דרך של מסירת מבע ב'מקהלה של קולות', המבטאים עמדה דומה.³⁷ תכונה זו באה לידי ביטוי ברור בסיפורו של שמיר. הדוברים בני הקיבוץ אינם נבדלים בשם, במראה או בעמדה, אלא מכוננים מעין 'אנחנו' הומוגני וחברי, המייתר את הצורך בבידול דובר אחד מאחר. מישוה קורא 'נו, חבריא, צור ארבייט!', ומישהו מן ה'יקים' זועק 'ארוחת-בוקה'. כך 'מעשנים שתיים שלוש סיגריות, לכשמזיעים בחום חולצים את הסוודרים, נשארים בחולצות, מפשילים שרווליהן', ואיזה 'אתה' ערטילאי מאבד אצבע במסור ונהנה מחופשה שמעוררת את קנאת החבריא. הקולקטיב הזה כולל את בני הקיבוץ האנונימיים, את המספר החיצוני ('היינו קמים ומחקים את דרך גמגומו' (119)), הנמנה עמם בכל רמ"ח

Danuta Czech, 'The Auschwitz Prisoner Administration', in: Yisrael Gutman and Michael Berenbaum (eds.), *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*, Bloomington 1994, pp. 363-378. לניתוח הפרספקטיבה המנהלית של הנאצים בארגון המחנה וכוח האדם בליווי דוגמות ונתונים שמיים וסטטיסטיים, בעיקר מאושוויץ, ראו: Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, 3, 3rd edition, New Haven 2003, pp. 960-982. המבנה החברתי של אוכלוסיית המחנות על היבטיה הלאומיים, כולל עוד תרשימים מסייעים, ראו: Sofsky, *The Order of Terror*, pp. 95-152.

37 נורית גרין, חירבת חזיעה והבוקר שלמחרת, תל אביב 1983, עמ' 111.

איבריו – עמדות, לשון, ידע העולם – וכן את ה'קורא-או-מאזין סמוי, המעוצב-בעקיפין כאחד מאנשי-שלומו של המספר'.³⁸ עם אותו 'גוף-ראשון-רבים' אמורפי נמנה גם המחבר המובלע, אשר בספרות דור הפלמ"ח זהה למספר, והשניים תומכים זה בעמדותיו של זה.³⁹ מרכז הערכים המשותף הזה עולה בקנה אחד עם המלאות הראליסטית שמאפיינת את ספרות התקופה, וגודשת את הטקסטים פרטי הוויי מחיי הקיבוץ. אורחות החיים מסופרים בפירוט: הארוחות, המנסרה, בילוי בערב. צורות הלשון הייחודיות לזמן ולמקום מפורזות בפי דוברים אנונימיים: עברית בהגייתה המקומית, עגה, רסיסי יידיש. פרטי מציאות בעלי חשיבות מקומית ממלאים את הסיפור: סוג המסור, ארגז 'תנובה-ת"ד'.

מול הקולקטיב הזה ניצבים שני הניצולים: העברית שבפיהם חסרה, וביניהם הם מדברים גרמנית. דיבור של פרנצי מגומגם, והוא גר לבדו במקלט מזוהם לאחר שנזרק מן החדר המשותף. מול בני הקיבוץ הבריאים והשזופים קוטלר הוא לפחות בעל גוף, אבל פרנצי קטנטן. הוצאה מן הקולקטיב משמשת את שמיר ברמת הייצוג בהמחשת זרותם ובידודם של הניצולים ברמת העולם. רק להם, כמו לקונדה וללוטה, שמות פרטיים, ואלו בולטים בצלילם הנוכרי. ורק עולמם הפנימי או האישי המיוסר ניתן, בעוד בני הקיבוץ מוצגים חבורה מלוכדת ועליזה מבחוץ בלבד, כאילו נעדרו לבטים משלהם, כל אחד כשלעצמו. מרכז הערכים שנמצא בבסיס הסיפור – ציונות, צבריות, קיבוץ, עברית, להבדיל מגולה ושואה – בא לידי ביטוי גם במבנה העלילה, כאשר שמיר, או המחבר המובלע שלו, גומל לפרנצי היטב על קבלתו את ערכי היצירה. בעקבות עבודתו במנסרה מוצא פרנצי את דרכו אל תוך חברת בני הקיבוץ. מגומו משתפר, הוא קושר קשר רומנטי עם לוטה, מתנקה, מתלבש כראוי ומעלה בשר. 'החלו מחבבים אותו', קובע המספר ופורש על הניצול את חסותו של 'האנחנו' הסיפורי (129).⁴⁰ משלב זה גם ההוויי הפרטי של פרנצי ולוטה בארוחת הערב או בטקס הרחצה היומי זוכה לתיאור. יחד טיילו בשדות לעת ערב או נסעו לתל אביב, ואילו קוטלר הוא שנותר כעת מחוץ לקולקטיב, וייסורי נפשו זוכים לחשיפה מפורטת.

באופן שנראה פרדוקסלי לקורא בן-זמננו מרכז הערכים המשותף, תחושת ה'אנחנו' של הקיבוץ ודרכי אפיונו ניכרים היטב גם בתיאור מחנה העבודה הנאצי. 'הם היו שם בעיקר יהודים. רובם היו יהודים וקומוניסטים כאחת' (112) כותב המספר הכל-יודע, ואינו מציין מאיזה גטו או עיר באו, אם היו משכילים או בני ישיבות ואילו שפות דיברו, מתי הגיעו ובכמה משלוחים – כל אותם פרטים שאנו רגילים למצוא בספרות מסוג זה. למעט הבידול בין יהודים לקומוניסטים, האסירים במחנה נטולים שמות או זהויות ייחודיות, ומתוארים

38 קריץ, הסיפורת של דור המאבק לעצמאות, עמ' 70.

39 גרץ, חירבת חיזעה והבוקר שלמחרת, עמ' 125.

40 לניסוח תאורטי של הקשר בין מרכז הערכים המשותף לבין המבעים והעמדות בסיפורת דור הפלמ"ח ראו: גרץ, חירבת חיזעה והבוקר שלמחרת, עמ' 111-137. בדיונה בסיפור מבחינה גרץ כי שינוי זה בחייו של פרנצי מבטא המרה ממעמדו היהודי-גלותי לזה הציוני-ארץ-ישראלי. השינוי הוא חיובי, משום שהמחבר המובלע מחזיק, כמובן, בעמדות ציוניות. ראו: גרץ, מקהלה אחרת, עמ' 107.

כקבוצה הומוגנית מבחינה חברתית כאילו היו בני קיבוץ אחד, בשעה שעובדתית היתה האוכלוסייה היהודית במחנה מגוונת ומרובדת ביותר מבחינה לאומית, כלכלית ותרבותית, עד כי לעתים התקשו אפילו להידבר בשפה אחת.⁴¹ בהנחה של 'אנחנו' כעין זה המספר מתאר את הניסיון של האסירים להפיק משקה אלכוהולי מבושם: 'את הבקבוק היקר הביאו עמם הקומוניסטים [...] מיד נודע הדבר, ובלילה הראשון נמצא מי שהעיד בעצמו שמומחה הוא בכוהל. הציבור נחרד. אותו נוכל אסף את הבקבוקים אל חיקו ויצקם באיטיות ובאצבעות דואגות לתוך בקבוק אחד גדול [...] העדר שכב בעיניים נוצצות וכלא נשמתו' (116). יש 'מי שהעיד' ויש 'ציבור' או 'עדר', וכל המעשה נשמע כאיזה תעלול של חברת הנוער החומקת מעיניו המשגיחות של המדריך האחראי, ולא כמציאות הממוטטת והמיסורת של החיים במחנות העבודה הנאציים, המוכרת לנו מתיאורים מאוחרים ומוסמכים יותר. מול האסירים ניצבים ה'אָסֶ-אָסֶים' השחורים, וגם להם מעין 'אנחנו' קולקטיבי ותעלולים משלהם: 'היו חוזרים בלילות, מעלים את האורות, מוציאים את העדרים לפאראדה, מניעים את המסורים, נופלים איש בזרועות רעהו, יורקים, משתינים לתוך יצועי העדרים, שואלים מה יותר מזוהם יהודי או קומוניסט' (113). ה'עדר' הוא ציבור האסירים, וכאשר 'מוציאים את העדרים לפאראדה', סביר כי מעמידים או מריצים אותם שעות בשלג ובקור או מעסיקים אותם בפעילות אחרת שמפילה רבים. אולם לתופת הזאת או לאימה המשתקת שמפיל אף צלו של איש האס-אס אין זכר פה. לשם השוואה להלן תיאור 'הצעדת יהודים בגטו' מסלמנדרה לק' צטניק:

כל הגברים החוצה!!!

השאגות הלמו באזניו עם הלמות קתותיהם של רובים בשערי-החצרות. חבושי קסדות ולוטשי-מקלעים הקיפו חיילים גרמניים את הרחובות והבתים: 'כל הגברים לרחבת-העיריה!'

מתוך הבתים חדרו אל החצרות גברים מבוהלים. הגרמנים, זוקרי-מקלעים, סגרו עליהם, והגברים הגביהו ידיהם, כדבר המוכן מאליו. 'לרוץ! לררוץ!!! לא היתה זו צריחה אנושית, אלא מין נהמת-טורפים. פרי אימונים. שיטה ותורה. 'כל גבר שיימצא בביתו יירה ככלב!'⁴²

האימה, הבהלה וחוסר האונים המשתק שולטים בקטע הקצר הזה. אין רואים בגרמנים אפילו בני אדם, אלא חיות, כוח על-אנושי, שפורץ כנחשול אדיר אל הקיום היהודי השלֵו ומרסק אותו. במקומות אחרים אצל ק' צטניק, בעיתונות ובספרי הלימוד של שנות החמישים

Israel Gutman, 'Auschwitz – an Overview', in: Gutman and Berenbaum (eds.), 41
Anatomy of the Auschwitz Death Camp, pp. 27-28. לתיאור הכאוס הלשוני ובעיות
 התקשורת ששררו במחנות הריכוז ראו: לוי, *השוקעים והניצולים*, פרק רביעי. לדיון בלשון
 המחנות כמשקפת את מאבק הכוחות והמצב החברתי השוררים בהם ראו: Pingel (above
 note 36), pp. 70-72.

42 הציטוט פה הוא מן המהדורה המאוחרת שערך ק' צטניק בעצמו. סלמנדרה, תל אביב 1971, עמ' 31.

והשישים מתוארים הנאצים כמפלצות, שטנים, מרצחים מטורפים.⁴³ אייכמן כונה בזמנו 'שטן', 'אשמדאי' ו'מפלצת'. והנה, שמיר מתאר אותם חבורה פעלתנית ומגובשת, שחבריה אמנם משליטים אלימות על סביבתם, אבל ודאי אינם מגיעים לדרגתם של האס-אס, כמו שהתגלו לימים כאשר זוועות השואה זכו לחשיפה נרחבת יותר.

המרכז הרעיוני המשותף לדמויות ולמספר בסיפורת דור הפלמ"ח מטשטש את גבולות המבע והתודעה ביניהם. המספר הכל-יודע יכול לקפץ בין נקודות תצפית ולשלב את מבעו בזה של הדמויות או לאמץ לעצמו את לשונן ואת השקפת העולם שלהן, שכן, לפחות לכאורה, הכול עשויים מקשה אידאולוגית וחוויתית אחת. אולם בעוד פרנצי וקוטלר שותפים למרכז הרעיוני של הקיבוץ לפחות להלכה, כאשר מדובר במחנה העבודה הנאצי ובאסיריו הנחת שיתוף קזה מביאה לידי אבסורד. 'אותה קבוצה של קומוניסטים היתה קבוצה של טיפשים. הטיפשים הגדולים ביותר בתוכה היו היהודים [...] המחנה לא אהב אותם, ישאם האופל – מה באו להסעיר לנו כאן סערות מחדש, להקדיח לנו תקדיחים. שבענו!' (116). מי הם אותם 'אנחנו' במחנה אשר מגדפים את היהודים ושבעו כבר 'תקדיחים'? מספרו בן הקיבוץ של שמיר מזדהה כאן עם ה'ותיקים' במחנה, אשר מתבטאים כאילו היו מייסדי גרעין המקדמים את פני ההכשרה הנכנסת. ותוך כדי כך, כמה שורות לאחר מכן, הוא מוצא עצמו מגדף יהודים ומאשימם בטיפשות על שהוכו יום-יום. במקרה הזה ובייצוג עולם השואה בסיפור ככלל הפואטיקה של דור הפלמ"ח קורסת ומניבה תוצאות משונות, כי מושא הייצוג רחוק ושונה כל כך מן המציאות החברתית והרעיונית שבה נבטה ושאותה היא מבטאת. לכן גידוף היהודים אינו בגדר 'שנאה עצמית יהודית', והאשמתם בטיפשות על שהם מוכים תדירות אינה מבטאת את התנשאות בני הקיבוץ על בני הגולה, ודאי כאשר היא עצמה נמסרת מנקודת מבטם של אסירים אחרים.

ואם כאן משלב המספר בין נקודת המבט של אנשי הקיבוץ לזו של היהודים במחנה, הרי במקום אחר הוא משלב במבעו את נקודת המבט הגרמנית כאילו אין הבדל בין השלוש: 'סופו של דבר היה שהיהודים היו מתים, הקצינים הגרמנים השחורים מאנסים איכרות צ'כיות ותוקעים מכות – ואדנים מובחרים הולכים אל חזית המזרח. וכי יש לך סדר נאה מזה במלוא תבל?' (112); או 'אצלם לא מצאו כלום, אך טוב שאסרו אותם, כי אין לך סכנה ארוכה מן הקומוניסטים לשלום המדינה' (115). המבע המשולב, לטענת דורית כהן, יוצר הזדהות בין תודעת הדמות שבמונחיה נוצר המבע לבין המספר, שמגלה יחס של סימפטיה או אירוניה כלפי הדמות ועמדותיה.⁴⁴ אבל גם אם נראה בהזדהות של המספר בן הקיבוץ עם ערכי הנאצים באשר למהותו של 'סדר נאה' או 'שלום המדינה' אירוניה חריפה, הזדהות כזו, ולו גם נקודתית, נוצרת באורח בלתי נמנע. דומה כי אין דוגמה ממצה מזו לחוסר

43 ראו: רות פירר, סוכנים של הלקח, תל אביב 1988, עמ' 97-98. הספר סוקר את נושא השואה בספרי הלימוד בהיסטוריה מקום המדינה ועד שנות השמונים.

44 Dorrit Cohn, *Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction*, Princeton 1978, pp. 112, 117. כהן מעדיפה את המונח Narrated Monologue (Free Indirect Discourse/Speech' מ'מבע עקיף חופשי').

היכולת של בן הארץ אפילו לדמיין, שלא לומר להפנים ולייצג בלשון, את התהום הרובצת בינו כאדם, כיהודי, לבין מרחצי עמו.

הפער שבין התשתית הפואטית והחזונית של דור הפלמ"ח להוויה ולחומרי המציאות של השואה ניכר היטב בסגנונו הלשוני של הסיפור. השקפת העולם הסגנונית של שמיר ושל מרבית בני דורו נטתה להעדיף את המשלב הלשוני הגבוה של מסורת 'הנוסח' של מנדלי מוכר ספרים וסופרי אודסה, המבוססת בעיקר על לשון חז"ל, וכן את 'הנוסח החדש' בהשפעת חוג שלונסקי, אשר ניכר בנאולוגיזמים, ומצא את ביטוי בלשון העיתונות, השירה, הנאום והתרגום של התקופה. בה בעת נזקקו יוצרי שנות הארבעים ליסודות לשוניים תת־תקניים המשקפים את ההווי החברתי בן המקום והזמן, ואלו, בעיקר אצל שמיר, לא התמזגו בלשון התקנית התמזגות מלאה ושיטתית.⁴⁵ כך, למשל, אם תאבד אצבע במנסרת הקיבוץ, 'תהא מהלך בכגדי שבת' ועם הזמן 'כאביך היו פוחתים והולכים' (122); 'לכשמזיעים בחום חולצים את הסוודרים' (123); פרנצי 'החל מיבב' וקוטלר 'החל רץ' (135).⁴⁶ לשון חכמים זו נשמעת חריגה לצד 'חבריא' או 'יקים' ואינה בגדר ראליזם לשוני, אלא מוסכמה של סיפורת התקופה. אולם כאשר שמיר משתמש בלשון חז"ל, שלה הד יהודי כל כך, לתיאור המתרחש במחנה הריכוז, היא נשמעת שלא במקומה. כאשר 'היהודים היו מתים, הקצינים הגרמנים השחורים מאנסים איכרות צ'כיות ותוקעים מכות', צורת העבר המתמשך מרככת, אפילו סותרת, את משמעות האירועים המתוארים בארגוןם באיזה דפוס כמו מקובל של פעילות נורמלית. אפשר אף שבלשון זו יש מעין קלילות ובת־צחוק. כך, למשל, הנמה ב'מאחר שהפגירו' שישים איש הובאה קבוצה חדשה של קומוניסטים' (115) או ב'חבריו, משמע, את נפשם מילטו, ועליו היה ליתן את הדין' (117) – יש בה מעין השתעשעות, הסותרת את מהותו של מושא התיאור בעולם הסיפור.

ניגוד זה בין לשון לעולם מוצא ביטוי בולט בעיקר בנאומו של מאיור קונדה. בעולם הבדיוני קונדה מדבר, כמובן, גרמנית, ואילו לעיני הקורא דבריו כתובים עברית. זהו מצב אופייני ליצירות ספרות, והוא נפוץ במיוחד בספרות העברית החדשה, שרבים מגיבוריה פועלים בנסיבות היסטוריות שבהן עברית אינה יכולה להתקיים עובדתית כשפה מדוברת. כך יהודי השטעטל של מנדלי, בני ערב של סמולנסקין ואזרחיה היהודים של אוסטריה ביצירת אפלפלד – הכול משיחים עברית. במקרים כאלה של האחדת שפת הדמות ושפת הטקסט משמש המספר גם מתרגם, היוצר תרגום 'אינטרה־טקסטואלי', במונחיו של מאיר שטרנברג, כלומר תרגום מהלשון המדוברת בעולם המיוצג ללשון הטקסט, על סגנונה והשקפת העולם המשוקעת בה.⁴⁷ כמתרגם, גם אם 'פנימי', מצופה משמיר לגלות

45 גרשון שקד, חיים על קו הקץ, תל אביב תשמ"ב, עמ' 14-20; שקד, הסיפורת העברית 1880-1980, ד, עמ' 243-245.

46 ההדגשות שלי.

47 Meir Sternberg, 'Polylingualism as Reality and Translation as Mimesis', *Poetics* 47 (1981), pp. 221-239. מאמרו של שטרנברג מציג בחינה תאורטית מקיפה של היסבוכים הקשורים במתח שבין שפה כמושא ייצוג לשפה כאמצעי ייצוגי ושל מכלול האסטרטגיות המשמשות בהתרתו.

מידה רבה יותר של נאמנות למקור מן המספר, שלו חופש הבחירה מה לספר ואיך. והנה, גם כמתרגם מבטא שמיר את תחושת ה'אנחנו', שאופיינית כל כך ליצירה ולחברה של תקופתו, והוא מביאה עד כדי אבסורד של ממש. כאשר קצין האס-אס משתמש בצורות נמלצות כמו 'הקץ!', 'אדרבה', 'נערי' או 'אני אוהב אתכם ליד המסורים השואנים', וכאשר הוא משתמש בעברית רעננה כ'אחתוך לכם את הביצים' או 'נעשה מהם תוצרת', נוצרת אי-התאמה קיצונית בין אופן דיבורו המסתבר של נאצי לסגנון העברי שמקנה לו המספר-מתרגם בעבור הקורא. וכל זאת מקדימה הפתיחה 'מאיור קונדה היה אומר כך [...] אל תהיו נחפזים כל כך למות', שניכרת בה בתבנית ובלשון גם יחד השפעת המשנה, למשל בפרקי אבות או הגדה של פסח (114). שמיר, כמדומה, אינו מודע כלל להבדלים המכריעים בין הדמויות שהוא מדוכב או לכיול הפואטי המחודש שנדרש במעבר בין שפות ותרבויות, ודאי במעבר אל מציאות כה שונה כמו זו של השואה.⁴⁸ וכך, בלשונו, על ממדיה החברתיים והאידאולוגיים, נהפך קצין אס-אס לבן היישוב.

עניין קרוב הוא הריתמוס שמשלב שמיר בכתיבתו הפרוזאית. 'לעבוד במרץ, בשתיקה, בשפתיים נשוכות. לסחוב באצבעות שותתות דם מפלצות עץ ענקיות וחבלניות, לאחוז בהן בציפורניים שחורות ומוכות, להיכשל בגדמי עץ ולא ליפול, להיות שותת דם ולא להרפות' – קטע קצר זה שהצגתי לעיל דווקא משקף בצורה משכנעת (או לפחות התואמת את התיעוד והמסורת הספרותית) את ייסורי העבודה במחנה, ומגלה תבנית ברורה של חזרה מסוגננת. זהו רצף אנפורי של מבעים המופרדים בפסיקים, וכולם פותחים בשם הפועל. תבנית זו חוזרת במקומות שונים בסיפור, ואופיינית לכתיבתו של שמיר.⁴⁹ בקטע הבא חוזרת המילה 'תשמע' בראש כל משפט ברצף משפטים מחוברים בעלי מבנה דומה, וכן יש חזרה אנפורית של 'את' ושל המושא הישיר במשפט הכולל האחרון ברצף: 'תשמע את הריקבון מכרסם בקורות, תשמע את נפץ הענפים הצונחים, תשמע את אוושת העפר הנשפך, תשמע את שיחת הצרצרים בחוץ ותראה בעיניך את השמים השחורים, את הבתים המהבילים בחום, את החלונות הפתוחים לרווחה, את המיטות המגולות, והגופים הערומים מזיעים בהן' (130). קריץ מבחין בתיאור הזה ב'תערובת של היפה-המכוער המוגשת בריגוש אנפורי עצור' ו'מעצבת את השקפת העולם של הסיפור'.⁵⁰ הריתמוס בונה את ה'יפה' שבקיבוץ ועומד בניגוד ל'מכוער' שבו, וכך יוצר מתח אירוני. אך מה תפקידו של הריתמוס, או של הפער בין התבנית לתוכנה, בתיאור העבודה הממוטטת במחנה? התבנית

48 מעניין לציין בהקשר זה כי ב'פחד יצחק' חוזר שמיר ומדגיש את החד-לשוניות של בני הדור, קוראים וכותבים, בניגוד לדור שקדם להם ולזה שבא אחריהם. 'הסופר הארץ-ישראלי הצעיר, החד-ארצי והחד-לשוני [...] לא יכול לספר אלא על עצמו'. בוננות רטרוספקטיבית כזו מציעה עוד הסבר לשימוש של שמיר בלשון דור הפלמ"ח כתבנית יסוד שהוא יוצק אליה את דבריהם של קונדה ואנשי האס-אס. ראו: טנאי ושמיר (עורכים), ספר 'ילקוט הרעים', עמ' 26-27.

49 לדיון פרטני בסגנונו של שמיר ובשימוש שלו בריתמוס ראו: גרשון שקד, גל חרש בסיפורת העברית, תל אביב תשל"א, עמ' 31-41.

50 קריץ, הסיפורת של דור המאבק לעצמאות, עמ' 70.

היעילה כל כך לתיאור מתוחכם של הקיבוץ יוצרת גם בתיאור המחנה אפקט ריגושי וארגון אסתטי, וכך באורח בלתי נמנע, בלשונו של תאודור אדורנו, מעדנת את הזוועה. סיומו של הסיפור מביא לשיאם תהליכים שניכרו במהלך היצירה כולה, הן מבחינת היחס של הקיבוץ לשואה ולניצולים הן מבחינת מגבלות הייצוג של היחס הזה בספרות. הסיום גם מעלה קושיה פרשנית, שזרעה מבוכה בקרב המבקרים וראויה לכירור יסודי. השיפור הגופני והחברתי במצבו של פרנצי בעקבות עבודתו במנסרה מעורר את חמתו וקנאתו של קוטלר, שהיה רגיל להתעלל בניצול המגמגם וחסר הישע. כעת קוטלר הוא ששוקל להתיק את מקום מגוריו אל המחסן הנטוש והמזוהם. במהלך משמרת לילה במנסרה, כאשר קנאתו מציפה אותו לבלי הכיל, הוא גורם ל'תאונת עבודה', ובגינה נקטמו שלוש מאצבעותיו של פרנצי. הדם פורץ לכל עבר, וכדי להפסיק את השטף קוטלר מסיר את מכנסיו של פרנצי, קורע את תחתוניו ומניחם כסחבה, טבולה ביור, על כף היד השותתת. מראה גופו העירום של פרנצי ובעיקר משהו ברגליו מרתק את קוטלר לרגע בטרם רץ להזעיק עזרה בחדר האוכל. מול שומרי הלילה הוא נתקף גמגום ועוויתות ובקושי מצליח לספר את אשר אירע. משהצליח לבטא את עצמו, חשים שומרי הלילה לעזרת הפצוע:

באו לנגרייה, והאור הצהוב עוד עומד בה וה'פנדל' מזמזם.
פרנצי היה מוטל על ערמת העצים, הוא ייבב דק־דק, מאצבעותיו ניגר דם שחור,
חולצתו היתה מסוכסכת, מכנסיו פרוצים, וברגלו, סמוך לבטנו, השחירה צלקת
גדולה, גועלית, עתיקה.
פרנצי נשתתק פתאום. הרים מעט את ראשו, התבונן באנשים, ובידו האחת אחז
במכנסיו והרימם אל בטנו. הוא לחש:
'זה היה — מאיור קונדה!' (136)

כיצד ניתן להבין את שורת הסיום? הביקורת נוטה להבינה כאילו פרנצי אומר שקוטלר הוא מאיור קונדה, המסתתר בקיבוץ כניצול. קריץ כותב כי 'בשתי הפעמים קונדה לא הצליח בניסור, כי שם משך בקורה מאוחר מדי ופה — מוקדם מדי. שם פגע ברגליים, כאן פגע ביד'.⁵¹ הולצמן טוען ש'לבסוף מגלה פרנצי באופן משונה ובלתי מתקבל על הדעת שקוטלר חברו אינו אלא המאיור קונדה, מפקד מחנה הריכוז שהתעלל בו וניסה לסרס אותו במסור מיכני'.⁵² ואכן, אין זה מתקבל על הדעת כי פרנצי לא זיהה עד כה את מפקד מחנה העבודה שלו, וכי איש מבני הקיבוץ לא חש כי ביניהם מתהלך נאצי — אם אכן זה מה שפרנצי מתכוון לומר. גוברין מציעה כי 'קוטלר מתחיל לגמגם ופרנציק המתפתל בייסוריו מזהה בו את קונדה, שהוא תמצית הרוע'.⁵³ אולם קוטלר, יש לזכור, גמגם בחדר האוכל מול השומרים ולא מול פרנצי במנסרה, ולכן זיהוי כגון זה שמתארת גוברין סותר

51 קריץ, הסיפורת של דור המאבק לעצמאות, עמ' 71.

52 הולצמן (לעיל הערה 3), עמ' 379.

53 גוברין, קריאת הדורות, עמ' 341.

את פרטי הסיפור. לי נראה כי ההסבר למשפט זה פשוט הרבה יותר. בתארו את פרנצי 'מוטל על ערמת העצים', מאמץ המספר את נקודת המבט של הצופים, ובכתבו כי 'סמוך לבטנו, השחירה צלקת גדולה, גועלית, עתיקה', זאת רואים הצופים. פרנצי מבחין במבטים הננעצים בהשתאות, ומנסה לכסות על הצלקת במכנסיו. קריאתו 'זה היה – מאיור קונדה!' היא, בפשטות, הסבר כי מאיור קונדה הוא אשר גרם לצלקת.

נטיית המבקרים להבין את דברי פרנצי כאילו הוא מזהה את קוטלר עם קונדה אינה מקרית, אלא מורה על כוונתו האפשרית של שמיר ליצור רב-משמעות, שתוביל לזיהוי בין השניים אצל הקורא, שיש לו בסיס מוצק בפרטי הסיפור. הן קוטלר הן קונדה פגעו בפרנצי באמצעות המסור בלילה, שניהם חזקים מפרנצי ועושים שימוש בכוחם נגדו, ושניהם נתקפים גמגום, אם כי קונדה מגמגם לפני מעשה האלימות וקוטלר אחריו. דמיון זה בין הניצול למפקד הנאצי בעצם מביא לשיאו דפוס נרחב יותר של דומות, שנבנה פרט אחר פרט במהלך הסיפור מראשיתו. כך, הגמגום הוא מעין תכונה מידבקת, הקשורה בפשע אלים: קונדה מעביר אותו לפרנצי כאשר הוא מטיל בו מום, פרנצי נושא אותו כקרבן, אך נרפא ממנו במגע האוהב של לוטה, ואז קוטלר לוקה בו כאשר הוא עצמו מבצע את המעשה האלים. המאיור הגרמני ושני הניצולים הם הדמויות היחידות אשר זוכות לתיאור מדוקדק ופרטני, בעיקר של סבלם, גופם, התנהגותם ותולדותיהם, וכך הם מצטרפים לקבוצה אחת אנושית מול המון שומרים, אסירים ובני קיבוץ חסרי פנים. מנסרת הקיבוץ שהניצולים עובדים בה אנלוגית לזו שבמחנה, והקיבוץ, ברמיזה שהרתיחה את ציבור הקוראים בזמנו, מדומה למחנה העבודה. בשתי המנסרות נעשה שימוש במסור מדגם Kirchner Leipzig. המספר בן הקיבוץ כותב כי 'מחנה הריכוז היה אפוא מנסריה מכנית גדולה' (112), ובני הקיבוץ סונטים בניצולים: 'נו, איך החיים אצלנו – יותר טוב מאשר אצל היטלר, הא?' (119). ההקבלות האלה מצטרפות לתבנית רחבה שיש בה כדי לטשטש את ההבדל המכריע שבין שני העולמות – מחנה העבודה והקיבוץ – ובייחוד את הפער התהומי שבין יהודי לנאצי, בין קרבן לתליין.

הצגתו של קונדה הן בתיאור חולשתו הרגשית הן בהקבלתו לניצולים משקפת היטב את חותמן של נסיבות הזמן והמקום על כתיבת הסיפור. שמיר מגלה מחויבות אנושית ואמנותית לניצולים ולעולמם עד כדי ניסיון אמיץ לכתוב לא רק על אשר אינו יודע מניסיונו, אלא גם על אשר לא ניתן לדמיין. אך לרשותו של מספר בן הארץ, ודאי סמוך לתום המלחמה, לא עומדים הידע, הכלים או המסורת האמנותית המאפשרים ייצוג כזה, או לכל הפחות מזהירים מפני ניסיון לייצוג כזה. לכן מאיור קונדה מואנש בתיאור התפתלותו המגומגמת, שמורה על הקושי שלו להורות על רצה. ולכן מציע הסיפור אנלוגיה בין הנאצי לבין קוטלר, אשר מטשטשת את הדיכוטומיה שבין צורר לנרדף, ומכאן גם ההקבלות הבוטות שבין המחנה לקיבוץ.⁵⁴ האנשה של הנאצים ותקבולות כאלה בינם לבין

54 גרץ קוראת את ההקבלה בין הזהויות של היהודי, הישראלי והנאצי כ'מערערת את גבולות הזהות הישראלית ופוגעת בתהליך הליניארי של שינוי הזהות מיהודי גלותי לישראלי' (גרץ, מקהלה

קרבנותיהם ייהפכו לסימן היכר מרכזי של סיפורת השואה הישראלית בשנות השמונים. כך, למשל, מאניש דוד גרוסמן את נייגל בעיין ערך: אהבה ומקביל בינו לבין וסרמן, וכך עורך איתמר לוי חילופי זהויות יהודי-נאצי בדמותו של ארנון גרינברג ושל אביו יוחנן באגדת האגמים העצובים. אולם ביצירות אלו מדובר ב'חציית גבול' מוסרית, במונחיו של הולצמן. התעמקותו 'בדמותו ובמניעיו של הנאצי', פתחון-הפה שהן נותנות לו בהרחבה ו'במיוחד ההשוואה הבלתי-זהירה בינו לבין קורבנותיו', עלולים להוליד 'לפחות שמץ של הבנה לנפשו'.⁵⁵ לעומת זאת, שמיר כותב במסגרת סיפורת דור הפלמ"ח על עמדותיה, על מבעיה ועל מגבלותיה בטרם נוצרה מסורת ספרותית של ייצוג השואה ואף בטרם גילה היישוב את זוועותיה ואת מעמדה ההיסטורי.

השואה וספרות העבודה

נראה כי המגבלות שמטילה פואטיקת דור תש"ח על ייצוג השואה, והן גלויות לעינינו כיום, נעלמו מעיני קהל הקוראים דאז ממש כמו שנעלמו מעיני שמיר עצמו. בסקירה שהתפרסמה זמן קצר לאחר שראה אור גיליון ב של ילקוט הרעים מזדעזע עזריאל אוכמני מביקורתו החריפה של שמיר את הקיבוץ וכן מן ההשלכות המוסריות והיהודיות של דרך טיפולו של שמיר בשואה.⁵⁶ 'שררתו של הסיפור', מבחין אוכמני, היא 'ראייה נרשעת [...] האדם הרשע – נצחי הוא [...] ההבדל בין רשעותו של איש ס.ס. ורשעותו של חבר הקיבוץ איננו הבדל מהותי אלא כמותי בלבד [...] רשעות זו איננה רק ביחס לשני העולים-פליטים, דרך המקום היא'. תיאור מחנה הריכוז, לפי אוכמני, 'נטול קורטוב של חמלה אנושית, של איבה למדכא, של מרי. הכול פשוט "חברהמאניות": מוציאים את העדרים [...]. הפגירו ממחלות'. 'אתה קורא פסוקים אלה', הוא כותב, 'ואתה משתומם: סוף סוף מי מספר באזנינו כל אלה – כך יכולות לראות את אימי מחנה-ריכוז נאצי עיניים של סופר יהודי? כך יכולות לראות אימי מחנה-ריכוז נאצי עיניים של סופר סוציאליסט?'. אוכמני מבחין היטב בבעייתיות המוסרית החריפה שעולה מטיפולו של שמיר בחומרי השואה, וקושר אותה לבחירה חופשית של היוצר. 'סיפורו של שמיר', מסביר אוכמני, 'הוא מסוג ספרות חסרת הלב המחפשת רק את "המקרה המעניין", מכאן הריאקציוניות שלו, המהותית'. כלומר, אליבא דאוכמני, טשטוש הגבולות הזה בין יהודי לנאצי הוא מעשה מכוון, הנובע מניסיון ליצור אפקט פופולרי, להבדיל מכתובה מפרספקטיבה יהודית או מכתובה סוציאליסטית הנאמנה לרעיון הציוני, שבהן מצדד המבקר.

אחרת, עמ' 108). קריאה זו אינה סותרת את שלי: גם אם כיוון שמיר ביצירת ההקבלה לביקורת של שינוי הזהות, מהלך זה מתאפשר רק בפואטיקה שטרם הפנימה את הבעייתיות המוסרית שבכתיבה על השואה.

55 אבנר הולצמן, מפת דרכים: ספרות עברית כיום, תל אביב 2005, עמ' 95.

מה שאוכמני מחמיץ, למרבה האירוניה, ואולי לא יכול לראות זאת בתקופתו, הוא ששמיר כתב על המחנה הנאצי כמו שכתב דווקא משום שבחן את הדברים 'בעיניים של סופר' יהודי, סוציאליסט ובעיקר סופר ציוני. במחקרו על השירה העברית של שנות הארבעים מבחין חנן חבר כי בתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה 'התפתחה הכרה קולקטיבית שבעקבותיה נתפשה המלחמה ויוצגה כשיאו של מאבק לכינון לאומי'.⁵⁷ דיונו של חבר באנתולוגיות שחוברו אז ושאפו 'לביצורו של הסובייקט הלאומי' מציע הסבר משכנע לרגש ששם 'הגמגום השני' על ייצוג מחנה העבודה הנאצי וכן לאופן הייצוג.⁵⁸ שמיר עצמו, למעשה, ערך את האנתולוגיה קשת סופרים: ילקוט לדברי-ספרות של סופרים-חיילים (1949) ממכלול 'הגיוס האנתולוגי של ספרות המלחמה'.⁵⁹ כמו שהאנתולוגיות של אמצע שנות הארבעים צירפו טקסטים מסוגים שונים, מן המקרא ועד השואה והמאבק בבריטים, בחתירתן לעיצובו של 'סיפור רציף של גבורה יהודית',⁶⁰ כך אפשר להבין את סיפורם של היהודים במחנה העבודה ב'הגמגום השני' בתור ניסיון של שמיר לצרף אותם אל המפעל הציוני כמעין חלוצים בני היישוב. שמיר זהיר דיו שלא להפוך את היהודים במחנות לדמויות הרואיות המורדות בקלגסים, ואף כותב בפירושו על החולשה ועל חוסר האונים האופייניים לחיים במחנה. ובכל זאת, גם אם לא כחוליה בשלשלת ההיסטורית של מאבק יהודי שראשיתו במקרא ואחריתו במרד הגטאות והמאבק להקמת המדינה, כמקובל במסורת האנתולוגיות דאז, 'הגמגום השני' מקרב את היהודים במחנה העבודה אל המסורת החלוצית. הדבר נעשה הן במישור עולם הסיפור, ביצירת רצף ודמיון בין העבודה במחנה לבין העבודה בקיבוץ, הן מבחינת תבניות הלשון, המקנות לאנשי המחנה, יהודים וגרמנים כאחד, דרכי הבעה וחשיבה האופייניות לדור הפלמ"ח. תהליך פואטי זה של 'צברזיציה' מזוהה או 'שרשרת חילול' ציונית, המתחיל עוד בטרם היו פרנצי וקוטלר לניצולים, שלא לומר עולים חדשים בארץ ישראל, גם אם ראשיתו בניסיון מכוון ליצור אחדות יהודית בזמן ובמרחב מוביל, בסופו של דבר, להפרזה נעדרת גמישות מימטית, שרק חושפת את הפערים העמוקים שבין עולם המחנות לחוויה הארץ-ישראלית.

אולם בחירתו האידאולוגית של שמיר לגייס את הפואטיקה של 'הגמגום השני' לשירות המפעל הלאומי ליצירת רצף היסטורי אחיד של עמידה יהודית מסבירה את דרך ייצוג החיים במחנות רק באופן חלקי. במידה מכריעה, דרך טיפולו של שמיר בחומרי השואה מוגבלת ונוקשה כל כך, משום שהוא יוצק, מתוך הרגל, בלא מודע ואף בלי כוונה חומרים בעייתיים ובלתי מוכרים אלו אל תוך תבניות מחשבה וביטוי, שמקורן בחזון הקולקטיב ובספרות הציונית-סוציאליסטית. בסיפור 'הגמגום השני' ניכר חותמו של הז'נר הארץ-

56 עזריאל אוכמני, 'ויכוח גדול עם ילקוט קטן', משמר, 12.10.1945, עמ' 6.

57 חנן חבר, פתאום מראה מלחמה, תל אביב 2001, עמ' 133.

58 שם, עמ' 133-136.

59 שם, עמ' 138.

60 שם, עמ' 136.

ישראלי שמקורו בימי העלייה הראשונה והשנייה, אותה כתיבה נאיבית, תיעודית יותר מספרותית, שחתרה ליצירת גלוריפיקציה של יישוב הארץ, שלא כראייה המפוכחת שראה ברנר את משברי יומם וחיבוטי נפשם של החלוצים. כך, לדוגמה, סיפוריו של מאיר וילקנסקי (1882-1949), מן הבולטים שבין הסופרים-פועלים מימי העלייה השנייה, שיצירתו 'קודש לתיאור מרומם של חיי היומיום בארץ-ישראל', מציגים בבירור תבניות הניכרות היטב אצל שמיר עשורים לאחר מכן.⁶¹ השימוש בקול מספר שנוקט גוף-ראשון-רבים ומייצג את החבורה הציונית, תבנית המזוהה על פי רוב עם ספרות דור תש"ח, נראה היטב כבר אצל וילקנסקי. האווירה החברית-קולקטיבית הבולטת כל כך אצל שמיר, שאין מברילים בה בין אדם לרעהו, והכול משתמשים בקודים ובקיצורים, בולטת אפילו יותר אצל המספר בן העלייה השנייה. תחת עלילה של ממש, סיפורי וילקנסקי מעמידים במרכזם את העבודה והאידאולוגיה החלוצית בתור ערך עליון, והם חדורים התפעמות של ממש מן הארץ, נופיה ויושביה. ואף שבסיפורת דור תש"ח פינה ערך העבודה את מקומו לטובת עלילה במובנה המסורתי יותר, עדיין תופסת החלוציות מעמד מרכזי בעולם שטווה שמיר ובעולמן החברתי-תרבותי של דמויותיו.

עיון קצר בכמה מסיפוריו המרכזיים של וילקנסקי, 'ה"בַּחַר"', 'הגלילה' ו'באר חפרנו', יגלה את שורש הנוסחות או המגבלות התפיסיות שניכרות היטב ב'הגמגום השני'.⁶² אם אצל שמיר המספר הוא בן הקיבוץ, המייצג את חברת הצברים בלשונו ובמחשבתו, אך עדיין מברל עצמו במידת-מה מן הכלל בביקורתו את הקיבוץ, הרי מספריו בגוף ראשון של וילקנסקי נטמעים ב'אנחנו' החלוצי כמו היו חסרי כל קיום משלהם.⁶³ למעשה הם משמשים לא יותר מפה בעבורו. כמו שמיר מציג בפרוטרוט את הלכות העבודה במנסרת הקיבוץ מזה ובמחנה מזה, כך וילקנסקי לפניו מגולל באריכות מרובה מזו של שמיר ובהערצה של ממש את חוויותיה של קבוצת חלוצים בחפירת באר, במסעה אל הגליל או ב'בַּחַר', היא מלאכת עדירת הגומות והתעלות בקרקע לפני הנטיעה. כמו שסיפורי וילקנסקי מחליפים דמויות אינדיבידואליות בקבוצות: יושבי מטולה, ערביאים, פלחים עברים ('הגלילה'), או כבעלי מקצוע: גזבר, פרדסנים, בחרנים ('ה"בַּחַר"'), כך אצל שמיר

61 גרשון שקד, הסיפורת העברית 1880-1980, ב: בארץ ובתפוצה, תל אביב 1983, עמ' 57. הולצמן מסתייג מחלוקתו החדה של שקד לז'אנר ולאנטי-ז'אנר ומציע תיאור מתון ומודרג יותר. אצל וילקנסקי, בתוך הצגתה של החוויה החלוצית באור מרומם, הוא מוצא גם הלוך רוח ברנרי ספקני. ראו: אבנר הולצמן, 'אמת חדשה מארץ ישראל: על התודעה העצמית בספרות העלייה השנייה', אהבת ציון, עמ' 169-187.

62 הסיפור 'ה"בַּחַר"' נתפרסם לראשונה בהעומר, א (תרס"ז). הציטוטים כאן הם מתוך קובץ הסיפורים של מאיר וילקנסקי, בימי עליה, תל אביב 1982, עמ' 48-76. 'הגלילה' נתפרסם לראשונה בהעומר, ב (תרס"ט). הציטוטים כאן הם מתוך: הגלילה, תל אביב תשל"ח. הכרך הזה כולל גם את 'באר חפרנו'.

63 מבחינת יחסי יחיד מול קהל מתרחק מעט 'הגמגום השני' מוילקנסקי, ופוסע בנתיב שהתווה ס' יזהר ב'אפרים חורר לאספסת' (1938), ולאחר זמן ב'השבוי' (1948) וב'חירבת חיזעה' (1949).

בקיבוץ יש ותיקים ועולים, שומרים ועובדי מנסרה, ואת המחנה הנאצי מאכלסות חבורות של יהודים, קומוניסטים ואס־אס. וכמו שבסיפורי וילקנסקי העולצים והתמימים מעשי קונרס מתקבלים ברוח טובה וחברית, כך אצל שמיר נתפסים גם עינויי האס־אס באותו אופן 'חברהמאני' בלשונו של אוכמני, שהרי הצורך הוא בגדר חברה־שותף במאמץ הקולקטיבי. הפואטיקה ה'חלוצית' שחולקים שני הכותבים מוצאת ביטוי ישיר במיוחד בכמה מדפוסי הלשון. אצל וילקנסקי במהלך עבודת החר, 'והנה קריאה גדולה: "לעשן!"', ואצל שמיר במנסרה, 'ברבע לפני שתי־עשרה הם טופחים כף בכף: "צוהוראים!"' (123). ובשני הסיפורים תיאור מפורט של הארוחות על המולת השיחה והתפריט והתה והסוכר.⁶⁴ אצל וילקנסקי פונים החלוצים לארוחת צהריים, שהנשים מכינות בה תה, 'פך גדול יש' ו'כוסות וסוכר גם כן יש',⁶⁵ ובמנסרת הקיבוץ מתחילים לעבוד בשש וחצי, וקצת אחרי שבע וחצי פונים לארוחת בוקר של לחם ותה — יש פרימוס, קומקום, סוכר ופתית תה. כך בתארו את שגרת היום במנסרת המחנה הנאצי כותב המספר בן הקיבוץ, 'בבוקר החלה העבודה. לאחר שעתיים — שותים תה קר ונוגסים בפרוסת לחם. העבודה הלכה טוב' (113). אם אצל וילקנסקי, כאשר נתגלעה מחלוקת בהלכה אחת של מלאכת החר 'אלה אמרו, כי ימין אוחת בקצה המערד ושמאל מתנועעת, ואלה אמרו, כי שמאל אוחת וימין מתנועעת' (54), אצל שמיר במחנה הריכוז לאחר ליל העינויים המזווע של פרנצי, שצריחת האימים שלו קרעה את הדממה, יהודי המחנה, כאילו היו חלוציו העולצים של וילקנסקי או בני הקיבוץ הבטוחים בארץ ישראל, מתווכחים ביניהם בנחת באיזה מסור נוסר פרנצי: 'איש וסימניו ואיש ומסורו. התערבו בחשאי. היו שסברו כך והיו שסברו כך' (118).

תבניותיו של וילקנסקי הניכרות אצל שמיר אינן בהכרח פרי השפעה ישירה של סופר על קורא. להפך, נוסחות המחשבה והביטוי שנמצאות בבסיס סיפוריו של וילקנסקי מזה ו'הגמגום השני' מזה כה דומות זו לזו, משום שהן נעוצות בתודעה דומה של הכותבים ובחווית היסוד החלוצית והאידיאולוגית המשותפת לשתי התקופות. ההמשכיות הבלתי־מופרעת של תבניות הלשון, התפיסה והחשיבה בין שלושת העולמות — קבוצות העבודה של העלייה השנייה, הקיבוץ ומחנה העבודה הנאצי — היא שמביאה לאותו טיפול חסר רגישות, נטול חמלה ולא־יהודי, במונחיו של אוכמני, ששמיר מטפל בחומרים מעולם השואה. אולם, חובה עלינו לשאול כיצד מי שלא ראה נאצי מימיו ולא מעלה על דעתו את הוויית החיים תחת הנאצים; מי שהעבודה בקבוצה, בארץ ישראל, היא עמוד השרדה החווייתי והאידיאולוגי של חייו — כיצד הוא אמור לכתוב דווקא על קבוצת עבודה במנסרה הנאצית. באותו קיץ בשנת 1945 לא זו בלבד שידעו בארץ ישראל מעט כל כך על שהתרחש במחנות הנאציים והבינו עוד פחות, ולא זו בלבד שעולמו של היישוב היה מרוחק כל כך מעולמם של הניצולים, אלא שתבניות התפיסה, החשיבה, ובעיקר תבניות הביטוי של מה שכן ידעו והבינו, נקבעו יותר משלושה עשורים קודם לכן. ספק אם שמיר היה יכול לכתוב אחרת.

64 וילקנסקי, 'ה'בחר' (לעיל הערה 6), עמ' 61.

65 שם, עמ' 64.

ביטוי מובהק לכתיבה 'על סף תודעת השואה', במצב של ידיעה בלא הפנמה, של מוגבלות התפיסה והביטוי, נותן שמיר ב'עם בני דורי'. זהו מעין מניפסט של 'דור בארץ', והוא התפרסם בגיליון השלישי של ילקוט הרעים כארבעה חודשים לאחר פרסום 'הגמגום השני' (סתיו 1946). בפתוס ובלהט הוא מדגיש את תחושת השיתוף ואת רגש האחריות של הדור ואת מחויבותה של ספרות הדור לראליזם הסוציאליסטי: לעסוק במציאות על כיעורה, 'לבקש ללא-לאות, ככול, את עקבותיו של האנושי' ולכתוב על 'החיים הממשיים של היהודים הממשיים בארץ-ישראל הממשית'.⁶⁶ המסה, מבולבלת-משהו ורכת סתירות, היא בעצם קול קורא נרגש למהפכה תרבותית כלל-אנושית של בני הדור, המזכירה את המניפסטים האידיאולוגיים של ראשית המאה ה-20, וניכרת בה ההשפעה הסובייטית. נראה שהיא מגיבה יותר למשבר התרבותי שעוררה מלחמת העולם הראשונה מלמלחמה שזוה עתה נסתיימה, וודאי לשואה, אשר מוזכרת בחטף אבל נבלעת מיד בשצף הרטורי. 'זוועות המלחמה הזאת אינן נפלות מזוועות המלחמה הקודמת, על עמנו עברה שואה שלא היתה כמותה – ובכל זאת אין אנו חשים ואין אנו רשאים לחוש אין-אונים, רפיון, פחד, אימה. תגובתנו על החיים אינה סטיכית אלא מהפכנית', כותב שמיר בלהט רעיוני כמעט דבר והיפוכו. בעיקר מגלה הקריאה הנרגשת הזאת כי בתום המלחמה טרם הפנים היישוב את התהום שפעורה בין השואה כרצח עם שבוצע ביהודים ממניעים גזעניים לנוראותיה המוכרים של מלחמה או אף לאלה המוכרים ממסורת ארוכה של פרעות ביהודים. להפך, בנימה סוציאליסטית שמיר כורך עצמו עם 'בני הדור', כולם צבא מהפכה אחד גדול, ורואה את 'מפלתו של הגרמני כמפלתו' שלו, כמפלת הדור, ש'נתפס לשטן', כאילו לא רובצת תהום בין צוררים לבין קרבנות ולבין העומדים מן הצד. על אף השימוש במילה 'שואה' במניפסט טרם חלחלה משמעותה המאלמת של השמדת ששת המיליונים אל תודעת הדור שהוא מייצג, וכנגדה נראה המרץ החיובי והאידיאולוגי שמקרין הכותב תמים ולא במקומו.

שורות הסיום של המסה מבהירות את הצומת הפואטי-מוסרי ששמיר ובני דורו ניצבים בו ביחס לשואה:

הלוך נלך. לכל מקום שאנחה יהודית ואנושית בוקעת בו – נלך. לכל מקום שבו החיים מחוללים ונרמסים, לכל מקום שבו קיום נאלח עוד לא גילה את האור הגנוז בו, שבו המוות עוד לא גילה את הצמיחה הטמונה בו. כל מקום שתא חיים אנושי אחר שרוי בו – חייבים אנו ללכת אליו. עד העמוק בתסביכים התת-הכרתיים, עד האיום ביצרי האכזריות, עד הנורא בזכרונות. אם יש באיזו שהיא פינה בתבל איזו שהיא צורת חיים – והנוראה ביותר! – שאיזה שהוא אדם חי אותה – חייבים אנו לתת עליה את הדין, חייבים אנו לא לברוח ממנה, ללכת אליה [...].⁶⁷

66 הציוטים מתוך מהדורת הספר ילקוט הרעים, (טנאי ושמיר [עורכים], ספר 'ילקוט הרעים', עמ' 213). לדיון במסה ובהקשרה ראו: קריץ, הסיפורת של דור המאבק לעצמאות, עמ' 100-104;

גוברין, קריאת הדורות, עמ' 101-131.

67 טנאי ושמיר (עורכים), ספר 'ילקוט הרעים', עמ' 216.

מתוך מחויבות עמוקה זו לכתובה על 'החיים הממשיים של היהודים הממשיים בארץ-
ישראל הממשית' כתב שמיר את סיפורם המיוסר של פרנצי וקוטלר. מתוך מחויבות ללכת
'לכל מקום שבו קיום נאלח עוד לא גילה את האור הגנוז בו' כתב על מחנה העבודה הנאצי
על פרטיו. ומתוך מחויבות, להבדיל, להגיע אל 'האיום ביצרי האכזריות' סיפר את סיפורו
של מאיור קונדה המתעוות בגמגומו. מתוך תחושת השיתוף של הדור והמהפכה האנושית
בנה את מערכת התקבולות בין היהודי לגרמני, בין הקיבוץ למחנה. אבל באמצע שנות
הארבעים, כאשר כתב את 'הגמגום השני' ואת 'עם בני דורי', לא הבין שמיר ולא יכול
להבין, על עולמו הידוע ועטו הבוטח, כי דווקא אל המקום שבו 'אנחה יהודית' קורעת את
השמים, לא יוכל ללכת.